

**Із циклу щорічних лекцій
пам'яті Івана Огієнка**

*Письмо в Україні... відомо з
найдавнішого часу, ще з IX віку по Христі.
Увесь час воно розвивалося і приймало
по віках ту чи іншу форму.
Форма українського письма, відмінна від
письма московського, зоставалася в нас аж до XIX віку*

(Іван Огієнко)

**“ДУХ” ЛІТЕРИ,
АБО
БУКВА —
ПЕРШОЕЛЕМЕНТ ЛІНГВОКУЛЬТУРИ**

*Лекцію прочитано 9 листопада 2020 року
в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка*

УДК 811.161.2'27:003.03

ББК 81.411.4

К 71

*Друкуються згідно з рішенням ученої ради Кам'янець-
Подільського національного університету
імені Івана Огієнка,
протокол за № 9 від 24 вересня 2020 року*

Рецензенти:

Марчук Л. М., доктор філологічних наук, професор
(Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка)

Струганець Л. В., доктор філологічних наук, професор
(Тернопільський національний педагогічний універ-
ситет імені Володимира Гнатюка)

К 71 Космеда Тетяна

“Дух” літери, або буква — першоелемент лінгвокультури:
відкрита лекція. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня
“Рута”», 2020. 84 с.

УДК 811.161.2'27:003.03

ББК 81.411.4

© Т. Космеда, 2020

*Букви — це не лише графічні знаки,
а дещо більше, оскільки вони вже етимологічно
містять певне прагматичне наповнення,
що згодом актуалізує можливі рефлексії мовців,
формує прагматичні смисли*
(Т. Космеда¹)

Вступ

У матеріалістичній філософії і психології **дух** — це мислення, свідомість як особлива властивість високо організованої матерії, вищий продукт її. В ідеалістичній філософії — це нематеріальне начало, що лежить в основі всіх речей і явищ і є первинним щодо матерії. «Духу без мови не буває, бо він створюється за допомогою мови, і мова в цьому є перша за часом подія»². **Дух мови** — складне, комплексне поняття гумбольдтіанства, неогумбольдтіанства, а також деяких напрямів етнолінгвістики, що охоплює «важковловимі аспекти віддзеркалення особливостей етнічної психології, когнітивної діяльності, поведінки, світосприйняття, спілкування, вірувань, міфів тощо в конкретній ідіоетнічній мові»³. Олександр Потебня зауважив, що «мова є ніби зовнішнім виявом духу народу; мова народу і є його дух і духом народу є його мова — важко уявити собі щось більш тотожне»⁴. Але

¹ Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри: моногр. Львів: ПАІС, 2006. С. 293.

² Семчинський С. В. Загальне мовознавство: підруч. для студ. філол. ф-тів ун-тів. Київ: Вища школа, 1988. С. 219.

³ Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 томах. Донецьк: ДонУ, 2012. Т. 1: А–Й. С. 237.

⁴ Гумбольдт В. фон. Избранные работы по языкознанию; пер. с нем. и предисл. Г. В. Рамишвили. Москва: Прогресс, 1984. С. 48.

мова починається з букви, літери чи звуко-букви, що також відображає дух кожної конкретної мови. Сказане спробуємо продемонструвати, проєктуючи матеріал на букви українського алфавіту, на українську лінгвокультуру.

Лінгвокультура — це феномен, що репрезентує масив інформації, який так чи так пов'язаний з мовою, з кожною її одиницею. Тому алфавіт, його **букви** — **першоелементи лінгвокультури**. Нагадаємо, що часто через вибір мовної графічної основи можуть виникати конфлікти, “азбучні війни”, а «конфліктна ситуація часто виникає через вибір графічної основи»⁵. Як приклад, наведемо конфлікт між прихильниками й противниками переведення татарської мови на латинську графічну основу. Можемо назвати конфліктні ситуації, що виникли в Польщі в ХІХ столітті, коли уряд Російської імперії намагався перевести польську латиницю на кирилицю, відомі й “азбучні війни” в Україні щодо намагання замінити кирилицю на латиницю та ін., про що ймитеться далі. Можемо навести чимало фактів, коли літери тієї чи тієї мови оспівуються, їх назви семантизуються, набувають конотації, прагматичних смислів.

Семантизація звуко-букви

У художніх текстах звуко-буква часто лежить в основі моделювання відповідних образів, на основі актуалізації певних асоціацій. Мінімальною значущою одиницею мови є, як відомо, морфема, однак й звуко-букви, їхні назви підляга-

⁵ Словарь социолингвистических терминов. Москва: Институт языкознания РАН, 2006. С. 39.

ють семантизації, оскільки думка може відобразитися в графічній оболонці, що відповідає одній звуко-букві. Про це розмірковував великий О. Потебня, пропонуючи таке тлумачення звуко-букви: «а — загальний вираз рівномірного, тихого, ясного почуття, спокійного спостереження, але разом з тим і подиву»; «у — прагнення суб'єкта віддалити від себе предмет, почуття протидії, страху тощо»; «і — вираження бажання, любові, прагнення наблизити до себе предмет, асимілювати його сприйняття»⁶.

На думку ж письменника В. Габор, «*A-a-a!* — Крик у лісі, не відчаю і страху, а нестримної дитячої радості, коли, пустуючи, зрїбали восени сухе листя і несли додому, щоб стелити під корів; щасливий крик, яким роздирали груди, відтак затамовано дослухалися до відлуння. Згодом — Ангели небесні й Господні, та Ангели-охоронці»; «*У-у!* — Завивання вітру пізньої осені й безрозраднє тужіння хуртовини за замерзлим вікном. А ще для мене *У* мовчазне й працювате створіння — вул (себто, віл)»; «*I* — таке грайливе й легке, як пташка. І так багато приємних речей поєднує: я і те маю, я і се маю; і той був, і та була, і ті були... *I* — повсюди. Це і кінь, і ніжність, і ніж» (В. Габор, «Абетка, або мої перші та пізніші враження від української азбуки» із циклу «Забавки»).

Одна й та сама літера може викликати цілком різні асоціації у свідомості мовних особистостей, зокрема вишуканих, наприклад, Ліна Костенко літеру *p* вважає “примхливою”,

⁶ Потебня А. А. Мысль и язык. Потебня А. А. Слово и миф. Москва: Правда, 1989. С. 101.

однак і такою, що є “гордістю парижан” (Л. Костенко, «Примхливе “Р”, перлина парижан»), що засвідчує його французька вимова, а у В. Шевчука ця сама літера набуває грубих рис, порівн.: *«Знав, що звать її Мартою, і в тих хвилях, коли мозок розм’якшений, коли думки спалахують, як іскри, і гаснуть (так буває і в пісні) йому здавалося, що ім’я “Марта” дуже близьке до слова “мати”, є в ньому лишень оте грубе, ніби сокира, “р”, яке розрубє його навпіл»* (В. Шевчук, «Дзеркало»). Н. Королева літеру *г* (ять) називає “рогатою”, створюючи свій інтимізований образ: — *«Цвєлі, цвілі цвєтікі і набльоклі!»* — *переписувала в десятий раз Ноель, заглиблюючись у містерійну премудрість, пов’язану з рогатою літерою “Ъ”, потім тяжко зітхала...»* (Н. Королева, «Без коріння»).

Художня творчість І. Франка також засвідчує, що письменник розмірковував про алфавіт у поетичній формі, зокрема це продемонстровано в сатиричній поемі «Ботокуди», де міститься розділ «Битва за азбуку». І. Франко вважає, що для ботокудів важливо вистояти в “азбучній війні”, стати “азбучними героями”, адже він реалізує думку про те, що мудрість кожного народу, його культура, духовність починається з абетки. Вербалізуючи лінгвопатріотизм І. Франко називає латинський алфавіт “клятим”, а кирилицю — “милою”, реалізуючи свій улюблений прийом контрасту. І. Франко оспівує кирилицю як символ української лінгвокультури. Письменник завзято закликає українців боротись за свій алфавіт, укрापлюючи назви деяких літер кирилиці в текст поезії, порівн.: *«”Йори, ери, йор-йор-йор!” / Фоне-*

*тичну бийте гідру, / Щоб і духу не було! / За омегу очі видру, /
Зуби виб'ю за зело. / А за фиту бий в ланіту, / Щоби знати
пальців п'ять! / Наша пісня звісна світу: / “Кси-пси, кси-пси,
ять-ять-ять”. / Хто нам іжицю відчахне, / Того в міх та й у
ріку! ... “От-я, от-я юс-юс-юс!”» (І. Франко, «Ботокуди»).
Простежуємо гру омонімічними формами, репрезентацію
низки архаїчних назв літер, літер-історизмів, букв кирилиці.*

У «Галицько-руських народних приповідках» І. Франко зафіксував паремії з омовленням назв літер, наприклад *Аз, буки, віде — в золоті їде*, де вбачаємо наявність ототожнення багатства з наукою. Ідеться про те, що наука завжди спричиняється до панування та мудрості. Аналогічний зміст у фразеологізмі *аз да буки*, що вживається на позначення факту наявності здібностей до читання чи мудрості загалом⁷. У цих пареміях закладено настанову, повчання та рекомендації адресату, що може бути правилом реалізації важливої справи – стати освіченим і збагатитися.

Письменник уплітає в канву своїх творів усталений вираз *мисліте писати* (‘бути п'яним’), порівн.: «...*А там їх понад болотом кільканадцять ходило та все, мов п'яні, писали мисліте* понад болотом (‘Байка про байку’); ...*коли його партнери валилися під стіл або, вийшовши на ринок, падали, як снопи, або немилосердно писали “мисліте” по вулицях* (‘Гірчичне зерно’); ...*вибивав п'ястуками по столі в такт своєї співанки, або шкандибав, виписуючи по улиці*

⁷ Галицько-руські народні приповідки: у 3 т.; зібрав, упор. і пояснив др. Іван Франко. Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. Т. 1. С. 25–27.

ногами “**мисліте**” та перериваючи свій спів короткими монологами...» («Яць Зелепуга»). Фразеологізми з назвами літер чи звуко-букв також використовують для номінації творів, наприклад, «Писати **мисліте**» (І. Андрусяк)⁸.

Наведемо приклад фразеологізму, що містить компонент — назву першої літери кирилиці — **аз**: від *аза до іжиці* (‘від початку до кінця, все’⁹), наприклад у контексті: «*Усе перевірено — від аза до іжиці. Здається, план повинен удатись*» (з усного мовлення). Цей фразеологізм первісно означав ‘вивчити весь алфавіт’¹⁰. У фразеологічних словниках української мови фіксуємо такі синоніми до цієї ідіоми: *від а до я (зет); від альфи до омеги; від букви до букви*¹¹.

Перша та остання літери алфавіту, як бачимо, символізують в основному *початок і кінець*, що глибоко зафіксовано в мовній свідомості українців, оскільки названі усталені вирази активно використовуються в сучасному українському дискурсивному просторі в проєкції на всі мовні стилі.

Поєднання літер **аз** та **буки** теж утворювали ФО, що її вживали в значенні ‘назви елементарних понять’: *Усе це ази та буки* — ‘дуже ясно, очевидно’; або: *Аз та бука* — *і вся наука*¹².

⁸ Андрусяк І. Писати мисліте. Київ: Факт, 2008.

⁹ Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. С. 7.

¹⁰ Там само.

¹¹ Фразеологічний словник української мови; уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наук. думка, 1993. С. 13.

¹² Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. Київ: Рад. шк., 1988. С. 120.

У таких фразеологічних зворотах, як *дати “добро”*; *одержати “добро”*, ужито назву кириличної букви **д** (*добро*). Спершу архаїчна назва цієї літери “прижилася” в жаргоні моряків (*добро* — це жовтий прапор флотської сигналізації, що означає: ‘Так, згоден, дозволяю!’). Згодом *добро* увійшло до складу загальноновживаного фразеологізму. Отже, семантика й прагматика назви літери *добро* — ‘ствердження, згода, позитив’. Крім того, в Україні прізвище *Добро, Добра* також використовують до цього часу, проте його вже не пов’язують з назвою літери.

ФО *прописати іжицю* тлумачать як ‘побити, висікти, суворо покарати’¹³. *Іжиця* — назва останньої букви кириличного алфавіту. Учням було важко зрозуміти й засвоїти правила написання й читання цієї букви. За незнання вони отримували покарання¹⁴. Але *іжиця* “ввійшла” до складу усталених виразів ще й з інших, суто екстралінгвальних причин. Сліди від ударів різки часто нагадували каліграфічно прописану *іжицю*. До того ж, її форма асоціювалася з піднятим батогом, тому й потрапила вона в “болючий” фразеологізм *прописати іжицю*. Згодом стало популярним уживати й ФО *вичитувати іжицю*¹⁵. М. Номис зафіксував і таку яскраво марковану вульгарну паремійну одиницю, як *Іжиця — дубець до с...и близиця*¹⁶. У цьому разі репрезентовано

¹³ Там само. С. 115.

¹⁴ Там само. С. 115.

¹⁵ Там само. С. 115.

¹⁶ Номис М. Українські приказки, прислів’я і таке інше; укл. М. Номис. Київ: Либідь, 1993. С. 286.

думку, що фізичне покарання неминуче для тих, хто не бажає докладати зусиль до навчання. У мовленні ці паремії використовують під час моделювання комунікативного жанру погрози. Отже, *іжшиця* — носій прагматики негативу, оскільки застосовується для вербалізації негативної оцінки стосовно поведінки тих, хто погано навчається, може викликати негативні емоції.

Наведемо ще приклади семантизації назв літер, що вербалізують негативну оцінку, — це *фертом ходити; фертом дивитися*, що, як відомо, означає ‘ходити чи дивитись самовдоволено’, адже *ферт* асоціюється із самовдоволеною та розв'язною людиною. Буква *ф* (у кириличній азбуці графічне зображення букви *ферт*) нагадує людину, що стоїть у позі, тримаючи руки в боки. Омовлено знак невербальної комунікації: стояти в позі “руки в боки” — це значить бути задоволеним і самовпевненим. У «Фразеологічному словнику української мови» зафіксовано ще й такий усталений вираз, як *братися фертом в боки*¹⁷.

Беручи до уваги факт, що до складу паремій входять і нісенітниці, знаходимо такі фіксовані словниками вирази: *буки — барабан — башта*, що означає ‘нісенітниця’¹⁸. Ця паремія містилася в старій читанці: поширений факт добирання певних слів, що починалися на ту саму (потрібну) літеру з метою кращого її запам'ятовування, засвоєння в

¹⁷ Фразеологічний словник української мови; уклад. В. М. Білоноженко та ін. К.: Наук. думка, 1993. С. 918.

¹⁸ Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. К.: Радян. шк., 1988. С. 128.

процесі навчання. Однак цей вираз із часом отримав продовження, набувши маркованості щодо жартівливої тональності: *Та се так, не во гнів сказати, — буки — барабан — башта, шануючи бога й вас*¹⁹.

Існує чимало жартівливих приповідок (звучання та ритм сприяли запам'ятовуванню написання й вимовляння назв літер), які знаходимо і в Б. Грінченка: *Як напише, моя мати, великій ази, аж поки я розібрала, — лягала три рази*²⁰ чи *Аз, буки, глаголя, повісили Василя, і драбинку несуть, за качку трясуть*²¹, а також *Глаголь — з'їв миску драголь* (це мудрування до назви четвертої букви в азбуці)²². На перший погляд жартівлива приповідка *Аз — до комори вляз, буки — набрав міх муки, віде — із комори їде* вербалізує думку про те, що колись школярі були змушені красти їжу через голод. І. Франко вважає, що така паремія походить з художнього тексту (оповідання)²³, який став прецедентним. Цей вислів має іронічну тональність, що вказує на негативні прояви нечесності учнів. Дотепні паремії змодельовані також за допомогою семантизації літери *п* (*покой*), порівн.: *Покой та покой, та дванадцять покойів, та у, та три палички вгору — от*

¹⁹ Грінченко Б. Словник української мови: у 4 т.; за ред. С. Єфремова, А. Ніковського. 3-є вид., випр. й доп. К.: Горно, 1927. Т. 1: А–Г. С.128.

²⁰ Там само. С.6.

²¹ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше; укл. М. Номис. К.: Либідь, 1993. С. 286.

²² Галицько-руські народні приповідки: у 3 т.; зібрав, упор. і пояснив др. Іван Франко. Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. Т. 1. С. 482.

²³ Там само. С.27.

тобі й тпру²⁴. Мовна гра в цьому разі базується на актуалізації явища омонімії.

Семантизуються, звичайно, не лише назви літер кирилиці: “мінімалістське” зображення грецької букви *йота* дало підстави змоделювати значення ‘найменша частинка чого-небудь’. Фразеологічний зворот *ані (і, ні) на йоту*, у якому передано значення ‘ніскільки, нітрохи, зовсім’, також зафіксовано у фразеологічному словнику В. Ужченка²⁵.

Значення ‘вичерпаності дій’ актуалізується в семантичній структурі фразеологізму (*про*)*ставити крапки над і* — ‘не залишити нічого недомовленим, невизначеним’. Вербалізовано прагматику позитивної оцінки. Паремію *Ставити / поставити крапку (всі крапки) над “і”* — ‘з’ясувати все до кінця або завершувати, закінчувати що-небудь, остаточно вирішувати щось’ знаходимо у «Фразеологічному словнику української мови» в статті до слова *крапка*²⁶.

Фразеологізм *альфа і омега* — ‘початок і кінець’, ‘абсолютно все’, ‘суть чого-небудь’²⁷ узято з Біблії. Актуалізовано факт, що ці букви належать до першої та останньої літер грецького алфавіту²⁸. Серед усталених одиниць із

²⁴ Номис М. Українські приказки, прислів’я і таке інше; укл. М. Номис. Київ: Либідь, 1993. С. 286.

²⁵ Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. С. 69.

²⁶ Там само. С. 86.

²⁷ Там само. С. 7.

²⁸ Ярещенко А. П., Бездітко В. І., Козир О. В., Немировська Н. Г. Сучасний фразеологічний словник української мови. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2010. С. 31.

компонентами — назвами літер, як бачимо, — трапляються бібліізми, що свідчить про сакралізацію букву.

Аз може вживається в множині зі значенням ‘первісні, початкові відомості; основи чого-небудь’, актуалізуючи свою семантику в певному контексті, наприклад: *У попередніх частинах викладалися і обґрунтовувалися ази економіки*²⁹; *ази економіки для Юлії Тимошенко*³⁰; *ази власного бізнесу*³¹; *Нуклеїнові ази або що таке є ДНК/РНК, і що можна про них цікавого розповісти*³² та ін.

У шкільному середовищі виник фразеологізм *зробити (щось) на ять*. Тлумачний словник подає два його значення: ‘(щось) найвищої якості’; ‘дуже добре’. Ідеться про якісне виконання певної дії, адже в ідіомі актуалізується смисл, що має таку мотивацію: вивчення цієї літери свідчить про досконале засвоєння складної азбуки загалом. Отже, навчання як складну працю високо оцінювали. Прагматика літери *я* (*ять*) — ‘високий рівень оцінки, позитив’.

Архаїчні назви літер, що вийшли з ужитку, зазвичай виражають позитивну оцінку, містять особливу експресію. Саме тому, як видається, їх так часто сьогодні використовують в українському дискурсивному просторі, зокрема й для моделю-

²⁹ Курс «Національна економіка Білорусі». URL: <http://epi.cc.ua/prilozeniya.html>.

³⁰ Кірнас К. Ази економіки для Юлії Тимошенко. *Народні блоги*. 2008. 2 лип. URL: <http://narodna.pravda.com.ua/politics/486b401593e13/>.

³¹ Ази власного бізнесу. *Український форум*. 2013. 15 лют. URL: <http://tsn.ua/ukrayina/v-odesi-v-ukropi-navchatimut-aziv-viyskovoyi-spravi-368346.html>.

³² Нуклеїнові ази. *Моя наука: біологія*. URL: <http://my.science.ua/blog/biology/dnk-azi.html>.

вання реклами. Велика кількість власних назв, що належать до різних класифікаційних онімних груп, наочно ілюструє відсутність нездоланного розриву між власними й загальними назвами³³, зокрема кирилична літера-історизм **я** (**ять**) набула статусу власної назви у функції номінації “мотивувально-демотивувальної” газети «Ять». Засновники цієї газети пояснюють вибір саме цієї назви так: «**“Ять”** — це наша відповідь на такі популярні інтернет-меми, як “ы”, “гы”, “трололо”, вони містять заряд молодіжного позитиву і всю широту загадкової слов'янської душі. Кажуть, що це назва занадто старослов'янська і містить прихований зміст. **“Ять”** — назва літер кирилиці й глаголиці, яку, як відомо, до 1917 р. вживали з метою розрізнення іменників та інших, схожих за написанням до них слів. Так само й сучасна молодіжна культура прагне відрізнятись від інших»³⁴. Засновники газети також стверджують, що «кожен з них хоче бути індивідуальністю, з власним стилем, уподобанням та характером. Наша газета для тих, хто не зливається з сірим та буденним оточенням. [...] Виник і новий термін для позначення представників молоді, що є не зіпсованою, а індивідуалізованою і такою, що прагне чогось досягнути в житті — **“Ять-культура”**»³⁵. Отже, лексикалізована літера-історизм не лише моделює відповідні смисли, але й стає твірною основою для оказіоналізмів. Вона

³³ Гиляревский Р. С., Старостин Б. А. Иностранные имена и названия в русском тексте: справочник. Москва: Высш. шк., 1985. С. 29.

³⁴ Мотивуюче-демотивуюча газета «Ять». URL: <http://journ.univ.kiev.ua/wert/index.php/2011-03-13-21-28-12/49-qq>.

³⁵ Мотивуюче-демотивуюча газета «Ять». URL: <http://journ.univ.kiev.ua/wert/index.php/2011-03-13-21-28-12/49-qq>.

опозиціонує до номенів, в основі яких назви звуко-букв російської лінгвокультури, наприклад *ы*. Творці цієї номінації об'язно пояснюють, чому актуалізували цю назву, при цьому, як бачимо, для пояснення походження й значущості букви творять оказіональне слововживання, порушуючи норму сполучуваності прикметників, нейтралізуючи ознаки відносного прикметника і, разом з тим, надаючи ад'єктиву “старослов'янський” значення якісного прикметника, порівн.: “*назва занадто старослов'янська*”. Термін у цьому разі набуває оцінного смислу, моделюючи відповідну прагматику.

У свідомості людей різних національностей формується позитивне ставлення до “рідних” графем, що характерні виключно для “своїх”, рідної лінгвокультури, викликане почуттям лінгвопатріотизму. Наприклад, у статті з промовистою назвою «Яка літера — найбільш українська?» львівський журналіст Я. Флонт пропонує читачам власні міркування щодо значущості деяких суто українських літер. Порівн.: *Донедавна за це звання були суперницями “місячний серпик” і “тоненька свічечка”. Але, схоже, появився ще один претендент...*

...Є в українській азбуці літери, які особливо любляють поети. Неважко скласти цілу підбірку віршів, що присвячені, наприклад, літері “с” — “місячному серпику”, який зрізано з неба разом із ниточкою (це порівняння належить поету Івану Малковичу). У Марії Ревакович навіть вийшла поетична збірка, що так і називається: “м'яке Е”. Таємниця такої любові проста: ця літера не зустрічається в мовах сусідніх народів і тому сприймається як чисто українська...

Не мени бурхливо народжувалася й інша “найбільш українська літера” — “ї”. І її — “крихітну свічку” — нині оспівують поети. А в Києві та у Львові під дуже короткою назвою “Ї” навіть видається журнал, який присвячено проблемам української культурології...

Тож як все-таки літера — найбільш українська? І чи є така?

Може, справді, “ї”? Ні. Крім 50 мільйонів українців, її вважають своєю ще щонайменше 125 мільйонів людей у різних кінцях земної кулі: від французів, португальців, голландців, жителів сучасної Греції та іспанської провінції Каталонія до індонезійців...

Ну тоді “є”? І тут осічка. Задовго до української цю літеру вже вподобали копська (мова єгипетських християн), греко-візантійська, старослов'янська мови і навіть — в період з V по XII ст. — латинська мови.

І все ж існує така літера, яку ніхто, крім українців, не називає своєю. Це колись “репресована”, а тепер відновлена у правах “І”... (Високий замок від 11 серпня 2000).

Літера українського алфавіту *ї* також підлягає семантизації й прагматизації та є продуктивним засобом творення системи номенів. Саме цю графему використали для назви громадської організації, навколо якої гуртуються молоді українські вчені, літератори, перекладачі та громадські діячі. Крім того, “*ї*” — це ще й інтердисциплінарний форум, де кожен може висловити свою думку про сучасне та майбутнє України, проблеми нашої культури та науки. Цією літерою

також названо український незалежний культурологічний часопис. Але чому, власне, обрали “І”? Це має пояснення в авторів онімних номінацій: *«по-перше, конкретність та точність (аж дві крапки над “і”!) — основний принцип роботи організації. По-друге, патріотизм “І” — це гордість саме українського алфавіту й ніякого більше. І по-третє, оригінальність — “щоб ніхто не здогадався...”»*³⁶. Нові смисли, як бачимо, базуються на основі врахування конфігурації графеми, її статусу в системі української абетки, походження, а також індивідуальних асоціацій.

Літера *є* стала назвою журналу, що інформує своїх читачів про розвиток у галузі будівництва, архітектури, мистецтва й інтер'єру. Мета й завдання журналу — познайомити читача з новинками в названій галузі. Проте найголовніше — репрезентувати сукупність необхідної інформації як єдине ціле, підпорядковане одній меті. Журнал «Є» презентує історію великих і малих фірм, підприємств й організацій³⁷. Очевидно, у цьому разі актуалізовано зміст слова «є», а не лише назву літери. Маємо омонімічну форму, основу на опозиції: самостійна лексема — назва графеми, що породжує мовну гру.

Наведемо ще такий приклад гемероніма, як *«Ижуща»* — назва щотижневої суспільно-політичної газети, що виходить на Луганщині. Російськомовна українська газета отримала

³⁶ Незалежний культурологічний часопис «І». URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/vidhuky/about-ukr.htm>.

³⁷ Паламарчук Л. Б. Картознавча компетентність у шкільних курсах географії. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*. 2010. Вип. 11. С. 122–128.

архаїчне найменування літери кирилиці, що здійснено, очевидно, також з метою вказати на великий потенціал видання щодо репрезентації слов'янської культури.

Вибір номінацій, зокрема, в основу яких покладено назву літери, часто інтерпретують, наприклад, «Сила м'якого знака» — це “підручник” для всього суспільства, порівн. мотивацію використання в цій назві літери алфавіту, що яскраво ілюструє її прагматичний потенціал, можливість актуалізації відповідних асоціацій чи конотацій: *«З одного боку, “Сила м'якого знака” випереджає час, — наголошує Л. Івшина, — з іншого — вона дуже вчасна на фоні значних політичних процесів, що відбуваються на пострадянському просторі. Вони підитовхують українців до пошуку опори саме в нашій історії. Її могутність дає нам абсолютно інший вимір, у якому ми не лише конкурентоздатні, але й дуже цікаві — й для Росії, й для Європи, й для самих себе. Жити в історії — ознака здоров'я кожної нації. А для українців наша історія — щеплення гідністю, що вимагатиме адекватної поведінки в повсякденному житті. Так звана сила м'якого знака полягає у здатності розмежовувати історію: Росія та Русь. “Русский” (рос.) належить Росії, а “руський” належить Київській Русі»³⁸. У цьому разі “м'який знак” набуває смислу ‘відмінність у назві’, його вербалізація дає змогу моделювати прагматичний ефект, а функція цієї номінації насамперед рекламна, atrakційна, що підтверджує наведена вище анотація.*

³⁸ Див.: Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди. *День*. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/library/books/sila-myakogo-znaka-abo-povernennya-ruskoyi-pravdi>.

Своєрідно виявляють свою любов до літер письменники інших національностей, наприклад, щодо букв російського³⁹ чи чеського алфавітів⁴⁰.

³⁹ Порівн. рядки з поезій Й. Бродського: *Эти слова мне диктовала не / Любовь, и не Муза, не потерявший скорость / Звука пытливый, бесцветный голос; / Я отвечал, лежа лицом к стене. / “Как ты жил в эти годы?” — “Как / буква “Г” в “ОГО”* (Бродский И. Части речи. Стихотворения 1972–1976. Москва: Ардис, 1989). Не менш яскравий образ, що дещо співвідноситься з тлумаченням, запропонованим О. Потєбнею, що наводився вище, порівн.: *На пустой голове бриз шевелит ботву, / И улица вдалеке сужается в букву “у”, / Как лицо к подбородку, и лающая собака / Вылетает из подворотни, как скомканная бумага. / Улица. Некоторые дома / Лучшие других: больше вещей в витринах / И хотя бы уж тем, что если сойдешь с ума, / То, во всяком случае, не внутри них* (Бродский И. Части речи. Стихотворения 1972–1976. М.: Ардис, 1989).

⁴⁰ Порівн. рядки з роману Мілана Кундери “Неспешность”, що перекладений російською мовою: *Исполненный отеческой любезности, чешский ученый склоняется над списком, находит свое имя и тычет в него указательным пальцем:*

– ЧЕХОРЖИПСКИ

– Ах, мсьє Сешорипи? — переспрашивает она.

– Нужно произносить: Tche-kho-rjips-qui.

– Ох, это не так-то легко.

– Нет ничего легче! К тому же моя фамилия неправильно написана.

— Он берет лежащую на столике ручку и присовывает над буквами “с” и “r” маленькие значки, нечто вроде перевернутого вверх ногами французского аксан сирконфлекса...

Хотелось бы мне знать, — продолжает чешский ученый, все больше и больше грустнея, — почему об этих значках все время забывают. А ведь они так поэтичны, эти повернутые вверх ногами аксаны! Как вам кажется? Ни дать ни взять птицы в воздухе. Голуби с расправленными крыльями! (Нежнейшим голосом) Или, если вам угодно, бабочки.

И он в который раз склоняется над столиком, чтобы, взяв ручку, исправить на карточке орфографию своей фамилии. Он продельвает эту операцию скромно, словно извиняясь, затем, ни слова не говоря, удаляется.

Глядя вслед его крупной, забавной, бесформенной фигуре, секретарша внезапно ощущает прилив материнской нежности. Она воображает себе перевернутый аксан сирконфлекс, который наподобие мотылька порхает вокруг ученого и в конце концов садится на его седую гриву...» (Кундер М. Неспешность; пер. с французского Ю. Стефанова. М.: Иностранная литература, 2000. С. 51–52).

Літерами пишаються, до них виявляють почуття лінгвопатріотизму чи навіть лінгвонаціоналізму. На півострові Істрії є *Алея глаголиці* — дорога, обабіч якої стоять пам'ятники, присвячені найдавнішій слов'янській азбуці. Лінгвопатріотизм виявляється в тому, що кожний народ шанує “свої” давні букви, які виокремлюють їхні лінгвокультури від інших, виявляє до них особливу любов. Наприклад, у болгарському місті Крк споруджено пам'ятник у вигляді стилізованої літери *аз*, у білорусів є пам'ятник літері *ў* нескладовій. А росіяни побудували пам'ятник літері *э*.

Літер може торкатися і так званий лінгвонаціоналізм. За конституцією шведська мова у Фінляндії є однієї з двох державних мов, однак вона, м'яко кажучи, не є популярною. Лінгвонаціоналізм “зображено” на одному з плакатів, де у смітник викидають букву *A* як символ шведської мови (див. малюнок. нижче⁴¹).

⁴¹ Википедия. Обязательный шведский. URL : https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%D1%8F%D0%B7%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%88%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9.

Нагадаємо, що *положення про взаємозв'язок між усною й писемною формами мовлення, зокрема змістом і формою його вираження, належать до методологічних постулатів мовознавства*. Відомо також, що думка (концепт), відображається й певним чином фіксується вже в графемах, літерах, звуко-буквах та інших одиницях системи графічних мовних засобів загалом, що доводять напрацювання в галузі лінгвокультурології, прагмалінгвістики, лінгвістики тексту, лінгвостилістики, а також наукові студії, присвячені проблемам лінгвографії.

Протобукви, як відомо, пов'язані з поняттями та предметами довкілля, що й стало основою *моделювання буквенної внутрішньої форми, базую їхньої графічної форми*, а сьогодні й вектором дії відповідних креативних рефлексій для моделювання прагматичних ефектів.

Грамотологія (графеміка). Графічна лінгвістика (лінгвографія)

Малорозробленою на сьогодні є наука про графічні засоби мови, серед яких головне місце відведено літерам. Її називають *лінгвографією (лінгвістичною графікою)*, або *графемікою*, тобто *графічною лінгвістикою*. Навіть термін не є

усталеним. У межах цієї науки система питань, що стосуються становлення й розвитку графіки, орфографії, пунктуації, становлення алфавіту, “азбучних воєн”, реформ, систем і функцій графем й інших графічних одиниць, з урахуванням можливостей пунктограм, а також абрєвіатурного словотворення, творення номенів, власних назв, графемної орнаменталіки, поліграфії й под.

Нагадаємо, що розвиток письма обов’язково проходить 4 етапи: (1) *піктографія*, або *малюнкове письмо*; (2) *ідеографія*, або *логографія*, *ієрогліфіка*; (3) *силабографія*, або *складове письмо*; (4) *фонографія*, або *буквене, абеткове письмо*.

Загальну теорію та історію письма прийнято номінувати *граматологією* або *графемікою*. Вона включає: (1) *епіграфіку* (наука про принципи дешифрування й тлумачення давніх написів, що були вирізьблені, вигравірувані, викарбувані чи відштамповані на твердому матеріалі /камені, металі і под./), (2) *палеографію* (наука, що вивчає зовнішній вигляд графічних знаків /спосіб написання, форми літер, особливості матеріалу для письма/), що містилися в давніх книгах, рукописах з метою визначення часу та місця їх творення; (3) *графологію* (наука, що досліджує почерк).

Однак у сучасному мовознавстві побутує й поняття *графеміка*, або *лінгвографія*.

Л. Булаховський, услід за О. Реформатським, ще в сер. ХХ ст. актуалізував проблематику лінгвографії, зміст якої — «специфіка письмового виразу в його відношенні до можливого поліграфічного оформлення тексту. Ця специфіка [...]

далеко не така обмежена, як може здаватися із самих умоглядних позицій, отже, і практичну користь від роботи над нею аж ніяк не слід недооцінювати»⁴². Однак, як видається, і сьогодні лінгвографія ще не знайшла належного розвитку в мовознавчій теорії, хоч функції графем, з одного боку, розширюються, а «розвинені системи письма, на відміну від примітивних, виявляють свій зв'язок і залежність від характеру відповідних мов, що ними обслуговуються»⁴³.

На сьогодні лінгвографія не має окресленого понятійного апарату, методологічної бази, зокрема невизначеними залишаються її об'єкт, предмет, методи, завдання і под., що потребує конкретної й ретельної роботи, осмислення й узгаляння.

Мовознавці переконані, що лінгвографію (надаємо перевагу саме цьому терміну як найбільш поширеному) можна поділити на кілька розділів, ураховуючи структурне розмаїття її одиниць, характер співвідношення з нелінгвістичними сферами, способи аналізу, а кожний розділ може мати ще й підрозділи.

Однозначно можна стверджувати, що *лінгвографія* — це *комплексна наука про письмо*, яка має низку “білих” плям передусім методологічного характеру. Термін “лінгвографія”, чи «”графічна лінгвістика”, називають “парасольковим”, оскільки він охоплює суміжні наукові напрями, що мають спільний

⁴² Булаховський Л. А. Лінгвографія. *Булаховський Л. А. Вибр. пр.*: у 5 т. Т. 1. Загальне мовознавство. Київ: Наук. думка, 1975. С. 90.

⁴³ Булаховський Л. А. Соціальні моменти розвитку графіки. *Булаховський Л. А. Вибр. пр.*: у 5 т. Т. 1. Загальне мовознавство. Київ: Наук. думка, 1975. С. 242.

об'єкт дослідження — письмо, однак різняться своїм дослідницьким предметом⁴⁴. Приділяючи особливу увагу проблемам лінгвографії, Л. Булаховський писав, що «панівна (типова) графічна форма письмових знаків певної цивілізації є, звичайно, умовна і визнається нацією внаслідок тривалої традиції»⁴⁵. У сучасних словниках лінгвістичних термінів цей термін визначається, а в «Большом лингвистическом энциклопедическом словаре» (гол. ред. В. Н. Ярцева, 1998) зазначено лише, що грамати́логія (використано саме цей термін) — це «наука про письмо (існують види письма, лише опосередковано пов'язані з мовою...)»⁴⁶. Як бачимо, дуже скупа інформація.

Графіку, як зауважувалося, без заперечень визнають важливим соціально-ідеологічним чинником впливу на мовців. Саме тому впродовж тривалого часу існування писемності, зокрема функціонування кирилиці, українського алфавіту, що на ній базується, відбуваються «азбучні війни», простежується намагання нав'язати українській лінгвокультурі латиницю.

В. Німчук у праці «Про графіку та правопис як елементи етнічної культури» перефразовує слова Т. Шевченка і пише: «Ну що, здавалося б, літери? Писемні знаки та й більш

⁴⁴ Білецька О. В. Становлення графічної лінгвістики як комплексної науки: аналітичний огляд. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Сер. «Лінгвістика»*: зб. наук. пр.; редкол. В. Олексенко (гол. ред.) та ін. Вип. XIX. Херсон: ХДУ, 2013. С. 18–28.

⁴⁵ Булаховський Л. А. Соціальні моменти розвитку графіки. *Булаховський Л. А. Вибр. пр.*: у 5 т. Т. 1. Загальне мовознавство. Київ: Наук. думка, 1975. С. 242.

⁴⁶ Большой лингвистический энциклопедический словарь; гл. ред. В. Н. Ярцева. 2-е изд. Москва: БРЭ, 1998. С. 618–622.

нічого!» (Порів. також назву статті І. Фаріон «Ну що б, здавалося, слова...»). Маючи на меті підкреслити значущість писемності, що нерозривно пов'язана з буквами, графемами чи звуко-буквами, В. Німчук наголошує, що існує «якнайтісніший зв'язок системи мови і системи писемності в людській уяві», адже кожен мову засвоюють акустично та візуально (текст, графічні знаки)⁴⁷, що безперечно.

Термін *графеміка (лінгвографія)*, зрозуміло, походить від *графема*. Поняття *графемі* в науковий обіг увів І. Бодуен де Куртене (1912) з метою зорової фіксації образу фонемі. Однак його розуміють у сучасному мовознавстві неоднозначно. Розрізняємо широке й вузьке трактування: (1) *одиниця графеміки, графічної системи (літери, звуко-букви, розділові знаки й под.)*, тобто *мінімальна одиниця графічної системи певної мови (системи письма)* (А. Загнітко, О. Селіванова); (2) *співвідношення між звуком і буквою, тобто як основна одиниця звуко-буквеного письма, синонім до терміна звуко-буква* (Т. Космеда, І. Фаріон).

Система графем, звуко-букв, літер алфавіту як основи сучасної писемності, базових одиниць лінгвографії потребує нового лінгвістичного погляду у фокусі нової поліфункційної прагматично орієнтованої лінгвістичної парадигми. Одиницею графеміки, крім графемі, є й алфавіт як фіксація сукупності графем.

⁴⁷ Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г. *Мовознавство*. 1991. № 1. С. 9–18.

Алфавіт — об’єкт графеміки. Літера (графема) — її базова одиниця.

Сучасний український алфавіт вважають максимально досконалим, оскільки для нього характерні: (а) витончена простота, (б) спроможність репрезентувати широкий діапазон звуків за допомогою відповідної системи букв. Сучасна українська абетка має тривалу історію: її розглядають як наслідок взаємодії лінгвокультур різних народів, евристичної праці українських дослідників, креативної діяльності мовної особистості в іпостасі народу та окремої лінгвоперсони. Кожна лінгвокультура, безперечно, орієнтується передусім на “своє”, але містить і пласт “чужого”, що, освоюючись, починає із часом сприйматися як “своє”. А ще алфавіт інтерпретують як “ідеальний текст”, “ідеальна послідовність знаків”, “ідеальна матриця відліку абсолютного порядку”, “модель світу”, “фрагмент (першоелементи) запису світу”, “потужна класифікаційна система світу” (А. Дитерих).

Система літер українського алфавіту пройшла власний шлях. Літери, що відомо, мали певні назви, які пізніше зникли, спростивши алфавіт, зробивши його більш зручним для запам’ятовування. Отже, *кожна літера, як і слово, речення має внутрішню форму.*

Глаголиця і кирилиця.

Саме глаголиця і кирилиця, безперечно, слугували основою алфавітів усіх слов’янських мов, хоч згодом вони вийшли з ужитку лінгвокультур деяких слов’янських народів унаслідок екстралінгвальних чинників, наприклад, це вплив

релігії — кирилицю замінила латиниця в Польщі, Чехословацькій Республіці, Словаччині, Сербії, Хорватії та ін. країнах.

Літери сучасного українського алфавіту графічно схожі на грецькі та староослов'янські (глаголичні, кириличні). Однак у процесі вивчення грецького джерела кирилиці (24 букви) лінгвісти зрозуміли, що теорія походження слов'янських букв дещо суперечлива. Очевидно, до винаходу Кирила й Мефодія у слов'ян не було упорядкованої азбуки. Існує чимало гіпотез: і про одночасне походження кирилиці й глаголиці (Д. Лихачов), і про більшу давність кирилиці (Й. Добровський), і про більшу давність глаголиці (П. Шафарик), що підтверджено документально, зокрема глаголичні пам'ятки більш архаїчні, ніж пам'ятки кириличні. Кирилиця більш досконала, тому й більш імовірно, що вона виникла пізніше. Йотовані голосні отримали спеціальні позначення саме в глаголиці⁴⁸. Відомо також, що глаголичні літери мають порядкове цифрове значення. У кирилиці тільки грецьким запозиченим літерам властиве цифрове значення⁴⁹.

Сьогодні учені розглядають дві основні гіпотези щодо походження глаголиці: (1) глаголицю інтерпретують як натуральну систему знаків, що є наслідком природнього формування слов'янської писемності, в основу якої ліг або середньогрецький скоропис (І. Тейлор, І. Ягич), або так звані

⁴⁸ Леута О. І. Старослов'янська мова: підруч. для студ. філол. спец. вищих навч. закладів. Київ: Вища шк., 2001. С. 43–44.

⁴⁹ Сімович В. В. Йосиф Іречек і українська мова. *Сімович В. В. Праці: у 2 т. Т. 1. Мовознавство*. Чернівці: Книги – XXI, 2005. С. 53.

“загадкові знаки”, зокрема єгипетське ієратичне письмо (Д. Лихачов, П. Черних); (2) глаголиця — штучний алфавіт, винахід IX–X ст.⁵⁰.

Окремі дослідники намагалися вивести джерела глаголиці з *візантійського* (В. Ягич) чи *коптського* (П. Фортуна-тов) *письма, комбінації елементів грецького курсиву, уставу й орієнтальних елементів*.

Визокремлюють два види глаголиці: (а) *круглу* (старшу, або болгарську) та (б) *гранчасту* (молодшу, або хорватську). Уважається, що глаголицю замінили кирилицею під візантійським впливом. На заході слов'янського світу вона була більш популярна, адже пам'ятки староболгарської мови й найдавніші слов'янські пам'ятки написані саме нею. Найбільш імовірно, що саме *глаголиця* є найбільш давньою системою слов'янського письма, що стала основою кирилиці. Термін глаголиця етимологічно пов'язаний з *глагол*, тобто *слово*.

З історії виникнення літер кирилиці

Існують твердження, що до давньої кирилиці ввели 12 спеціальних графемних знаків для омовлення особливих звуко-букв слов'янської азбуки. Факт наявності слів на позначення системи літер давав змогу швидше засвоювати грамоту, оскільки в тих, хто навчався, виникали певні асоціації, що фіксувалися в мовній свідомості, про що вже йшлося порізн.: «Якщо глаголичні літери, що не запозичені з грецького письма (*буки, живіте, зіло, ци, черв, ша, ер, ери,*

⁵⁰ Див. про це докладно: Брайчевський М. Ю. Походження української писемності. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2002. С. 102–105.

єрик, ять, юс малий, юс великий, шта), звільнити від петель, завитків, деяких декоративних елементів, то за формою вони наблизяться до аналогічних літер кирилиці»⁵¹. Ідеться про основи поліграфії.

Зрозуміло, що *кирилицю* названо так на честь упорядника слов'янської писемності Кирила. Запозичивши літери глаголиці, творці кирилиці змінили їхній вигляд, уподібнивши їх до графічного стилю, на основі якого створені грецькі літери. Винахід Кирила полягав передусім у завершенні процесу пристосування болгарського варіанту кирилиці до української фонетики та морфології⁵². Однак деякі глаголичні літери (*ша, шта, ци, черв, єр (йор), єрик*) зазнали мінімальних зовнішніх змін. Відбулося лише спрощення в написанні цих літер для зручності застосування їх у процесі письма, тобто це було вдосконалення буквених графем. Кирилиця як зручна та проста азбука сприяла прискоренню поширення християнства. Але є думка, що три літери (*ци, черв, ша*) запозичені з єврейського алфавіту, однак слов'яни надали їм іншої геометричної форми, що відповідала загальному графічному стилю глаголиці, а згодом кирилиці. Буква *ша* походить від єврейської *шин*, а літери *ци* і *черв* репрезентують графічну диференціацію єврейської *цаде*, що в середньовіччі вимовлялася і як [ц], і як [ч]. Є твердження, що на форму букви *черв* вплинула грецька *коппа*; зазначене під-

⁵¹ Леута О. І. Старослов'янська мова: підруч. для студ. філол. спец. вищих навч. закладів. Київ: Вища шк., 2001. С. 39.

⁵² Див. докладно: Фаріон І. Д. Правопис — корсет мови? (Український правопис як культурно-історичний вибір). Львів: Свічадо, 2005. С. 14.

тверджено тим, що літера *черв* має в кирилиці те саме цифрове значення (“дев'яносто”), яке мала в грецькому алфавіті *копта*. М. Станівський небезпідставно зауважує, що буква *у*, яка в кирилиці озвучувалася як [оу], утворилася від схожої глаголичної букви *ук*⁵³. Форма іншої кириличної букви — *зіло* — виникла, вочевидь, шляхом зміни пізнього візантійського написання грецької літери *дігами*. Зазначене підтверджується графічною подібністю цих літер, а також тим, що буква *зіло* має в слов'янському письмі те саме цифрове значення (“шість”), що й *дігама* в грецькому. Цифрове значення літери *зіло* визначило й місце цієї букви в кириличному алфавіті. Деякі літери, напевно, були створені шляхом лігатурного поєднання різних букв кирилиці. Поєднання було пов'язане зі звуковим значенням нової літери: (1) буква *шта* побудована в кирилиці шляхом лігатурного поєднання літери *ша* з прилеглою до неї знизу буквою *твердо* (оформлена за глаголичним знаком). Така побудова букви *шта* відображала специфіку її звучання в старослов'янській мові, де вона репрезентувала звуковий вираз [шт]; (2) буква *ы* (*єри*) — поєднання *ь* (*єр*) з літерою *і* за глаголичним знаком. Ця буква вийшла з ужитку в сучасній українській азбуці; (3) *юси* в глаголиці мали два складники: знак *о* або *є*. Юси вживалися на позначення носової вимови названих голосних. *Юси* в кирилиці не мають чіткості “*о+н*”, “*є+н*”, оскільки кириличні *юси* — «це поставлені боком і геометрично стилі-

⁵³ Див.: Станівський М. Ф. Старослов'янська мова: підруч. Львів: Вид-во Львів. ун-т, 1964. С. 88.

зовані глаголичні юси»⁵⁴. Їхніми спадкоємцями стали носові польського алфавіту (*ę* і *ą*). Побудова глаголичних *юсів* набагато точніше відображала звукове вираження цих букв.

Букви *єрик*, *єр* і *ять* мають однакове походження — видозмінене *Б*⁵⁵.

Оригінальною й такою, що відповідає законам фонетики, стала будова кириличних букв для слов'янських йотованих голосних. Ці букви виникли шляхом лігатурного поєднання літери, що позначає відповідний голосний, з літерою *і* (оформлені за знаками глаголиці). Так були створені в кирилиці: *я* (*і + аз*) та *є* (*і + єсть*).

Маловідоме на сьогодні походження кириличної літери *живіте*. Є версія, що ця буква виникла шляхом додавання центральної вертикальної лінії до букви *хір* (Є. Карський) чи шляхом подвоєння букви *земля*, близької до *живіте* за звуковим характером.

Щоб зрозуміти процес з'яви букв сучасного українського алфавіту та з'ясувати природу давніх назв літер, простежимо походження назв протобукв та їх шлях з алфавіту фінікійського до слов'янського (кирилиці).

Протобуква — це образ первинних літер: морфема *прото-*, як відомо, перша частина складних слів ('первинність', 'давність чогось').

Графемна (звуко-буквена) система з'явилася в перших століттях I тис. до н. е. Перший алфавіт створили фінікійці з

⁵⁴ Там само. С. 40.

⁵⁵ Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Москва: Наука, 1979. С. 168.

метою покращення взаємодії між країнами, народами, для міжнародних, зокрема торговельних зв'язків, посилення культурних контактів. Письмо, створене фінікійцями, ґрунтувалося на звуковому принципі. Грецьке письмо сформувалося на основі фінікійського, а кирилиця, як і інші європейські писемності, на основі грецького алфавіту.

*Сучасний український алфавіт — наслідок кількох кроків запозичення: від фінікійського до грецького, а далі через глаголицю, кирилицю й відповідні історичні мовні зміни. Проте давні літери, як зауважувалося, мали лексикалізовану внутрішню форму, відповідну назву, що стосується і букв глаголиці та кирилиці. Ці номінації базувалися на акрофонічному принципі, тобто звукове вираження букви завжди відповідало першому звуку в її назві. Названий принцип згодом було покладено в основу *акровірша* — особливого поетичного жанру. Науково його вперше обґрунтував Джон Еванс (1875). На цьому принципі засновані й сучасні букварі, методика навчання читання й письма.*

Мотиви номінації протобукв фінікійського алфавіту. Внутрішня форма літери (етимологія)

Внутрішня форма букви — це мотивація її окреслення, інформативна база репрезентації знака, що згодом могла стати основою семантизації. Наприклад:

⚡_{бик} — “ālep” = /ʔ/ – А (*альфа*) у грецькому; А (*аз*) — у кирилиці.

⚡_{дім} — “bēt” = /b/ – В (*бета*) у грецькому.

В (*віду*) — у кирилиці: мотивована візантійською вимовою β як [v].

У візантійському варіанті грецького алфавіту не було літери на позначення звука [b], тому творці кирилиці ввели букву *Б*, мотивація написання якої залишається не зовсім прозорою. Імовірно, її походження пов'язане з алфавітною системою графем Близького Сходу, можливо, самаритянського, або латинською *b* — одним з давніх середньовічних латинських мінускулів.

Ϝ”верблюд” — “gīmī” = /g/ — **Г** (*гама*) у грецькому; **Г** (*глаголь*) — у кирилиці.

Ϙ”двері — “dālet” = /d/ — **Д** (*дельта*) у грецькому; **Д** (*добро*) — у кирилиці.

Ϛ”видих”, “молитва”, “вікно”, “hē” = /h/ — **Е** (*енцилон*) у грецькому; **Є** (*єсть*) — у кирилиці.

Ϝ”цвях”, “гачок” — “wāw” — так омовлюється вигук — = /w/. У грецькій мові зник звук [w], тому перший прямий потомок літери *waw* — **F** (*дигамма*) зникає з алфавіту, бо переходить в *S*, а в кирилиці — *зіло*. Другий потомок *waw* — **Y** (*інцилон*) використовується на позначення звука [u]; пізніше [u] перейшов в [y] (аналогічний німецькому [ü]), а ще пізніше в [i]; у цей самий час диграф **OY** (спочатку дифтонг [ou]) став означати звук [u]. У кирилицю ця літера початково потрапляє у вигляді **V** (*іжсиця*), що відповідає грецькій позначці *Y*, а також диграфа **OY** (*он-ік*), що писався у вигляді лігатури (**ук**).

Ɱ ”зброя” — “zayin” = /z/ — Z (*дзета*) у грецькому;
З (*земля*) — у кирилиці;

Ɱ — немає однозначного трактування: “стріла?”, “драбина?”, “квітка лотоса?”, “огорожа?”, “стіна?”, “ḥēt” = /ħ/ — H (*ета*) у грецькому; И і Й (*іже*) — у кирилиці (від візантійської вимови η як [i]).

⊗ — знак “Сонце-хрест” часто трапляється в печерних малюнках й амулетах по всьому світу; приблизно з X ст. до н. е. чи колесо “ṭēt” = /tʰ/ — ⊗ (*мета*) у грецькому (актуалізуємо загальновідому інформацію про те, що Сонце в давньому фольклорі, свідомості язичників символізувало коло); фiта — у кирилиці.

Ɱ ”рука” — “yōd” = /j/ — I (*йота*) у грецькому; I (*і*) — у кирилиці, а також у диграфах BI (*єри*) = B+I і IU.

Ɱ ”долоня” — “kāp” = /k/ — K (*каппа*) у грецькому; K (*како*) — у кирилиці.

Ɱ ”ціпок погонича биків” — “lāmed” = /l/ — L (*ламб-да*) у грецькому; L (*люди*) — у кирилиці;

Ɱ ”вода” — “mēm” = /m/ — M (*мі*) у грецькому; M (*мислите*) — у кирилиці;

Ɱ — “риба”, “вугор”, “змія” — “nūn” = /n/ — N (*ні*) у грецькому; H (*наш*) — у кирилиці.

Ɱ — на сьогодні немає однозначного трактування. Можливо, “опора”, “стовп” — “šāmek” = /s/ — Ξ (*ксі*) у грецькому та в кирилиці.

Ⲡ”око” — “ayin” = /ʕ/ — **Ⲡ** (*омікрон*) і **ⲡ** (*омега*) у грецькому; **Ⲡ** (*он*) — у кирилиці;

Ⲣ”рот” — “pē” = /p/ — **Ⲣ** (*ні*) у грецькому; **Ⲣ** (*покой*) — у кирилиці;

ⲣ — немає однозначного трактування. Варіанти — “папірус (рослина)”, “риболовний гачок (риболов)”, “звіролов” — “çādē” = /sʕ/ — “сан”, “сампі”, у грецькому алфавіті ця літера швидко зникла; **Ⲣ** і **Ⲙ** (*ци* і *черв*) — у кирилиці;

Ⲥ — однозначно не пояснюється. Можливо, “мавпа”, “вушко голки” — “qōp” = /q/ — (*копа*) у грецькому, що перейшла в *фі*, у кирилиці — *ферть*.

ⲥ”голова” — “rēs” = /r/ — **ⲥ** (*ро*) у грецькому; **ⲥ** (*рци*) — у кирилиці.

Ⲧ”зуб” — “šīn” = /ʃ/ — **Ⲧ** (*сигма*) і **Ⲩ** (*стигма*) у грецькому; **Ⲧ** (*слово*), **Ⲩ** (*зіло*) і **ⲩ** (*ша*) — у кирилиці, з'являється також у складі диграфа **ⲩⲥ** = **Ш+Т**;

Ⲩ — “хрест”, “знак”, “позначка” (цей знак тривалий час використовували як стверджувальний знак-символ, який використовували неписьменні) — “tāw” = /t/ — **Ⲩ** (*тау*) у грецькому; **Ⲩ** (*твердо*) — у кирилиці⁵⁶.

Фінікійські літери зазнали зовнішніх змін у грецькому алфавіті. *А* та **Ⲡ** були “переставлені” “з боку на ноги”, *В*, *Г*, *Д*, *Е*, *К*, *Н*, *Р* — “повернуті” на 90 градусів і под. *У*

⁵⁶ Див.: Fischer S. R. A History of Writing. London: Reaction Books, 2001. 352 p.

фінікійському алфавіті букви мали назву конкретного предмета чи істоти: своєрідно відображали довкілля, тобто те, що бачило око, що було найбільш важливим для людини. В основі мислення давньої людини лежала натурфілософія — світ тварин і рослин, світ людини. Давні люди були екстравертами, що й відобразилося під час створення першої писемності. Однак у грецькому алфавіті така первинна мотивація зникає, адже слова — назви літери — у процесі переходу в інший алфавіт утрачають свою внутрішню форму, а схожість зберігається тільки графічно.

24 літери давньої кирилиці, як бачимо, перейшли через глаголицю з грецького алфавіту (*аз, віди, глаголь, добро, єсть, земля, іже, і, како, люди, мислите, наш, он, покой, рци, слово, твердо, фертъ, ха, омега, пси, ксі, фіта, іжиця*).

Отже, лексикалізовані назви букв, як і всі інші слова, мають внутрішню форму. Номінації літер вербалізували певні концепти як багатомірне культурно значуще соціопсихічне утворення, що існує в колективній свідомості та опредмечується в тій чи тій мовній формі. Концепт — згусток відповідної інформації. Ім'ям концепту є лексична одиниця — слово. А це значить, що лінгвоконцептологія й лінгвокультурологія можуть оперувати поняттям *буквений концепт*, або *концепт графем*⁵⁷.

⁵⁷ Див. докладно: Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2000. 349 с.

Поліграфічні стандарти: устав, півустав, скоропис, курсив, сучасний шрифт ручного письма, в'язь (орнаментальне письмо), гражданський шрифт.

У X–XIV ст. давні українці використовували так званий *устав* — такий тип українського письма, для якого характерні: (1) чіткість, (2) симетрія, (3) однакова ширина, висота й відстань в обрисах кожної літери, (4) лінії прямі й заокруглені, (5) замість скорочень застосовували титли, (6) пробілів (проміжків) між словами не було.

Для членування тексту застосовували: (1) крапку, (2) три крапки позначали у формі трикутника; (3) чотири крапки розміщали ромбом — зазначене мало місце тоді, коли писареві потрібно було перепочити під час писання тексту⁵⁸.

Так формувалися основи української лінгвографії та поліграфічні стандарти.

З розширенням використання письма з XIV ст. було актуалізоване *півуставне письмо*. Цей тип шрифту виокремлювався: (1) “вільнішою” формою, (2) маніпулюванням розміром літер: вони були вже менші й за нахилом управо, витягнуті й не так чітко окреслені. Півуставом користувалися і переписувачі, і друкарі.

У XIV ст. поряд з півуставом запроваджується *скоропис*. Цей шрифт реалізовувався в діловому листуванні.

⁵⁸ Див.: Лопушинський І. П. Повернення до історичної графіки української мови: нагальна державна і наукова проблема чи чергова забаганка політиків? (у порядку дискусії до 300-річчя «Гражданки»). *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту*: зб. наук. пр. Сер. «Лінгвістика»; редкол. В. Олексенко (гол. ред.) та ін. Вип. IX. Херсон: Вид-во ХДУ, 2009. С. 35.

Відображений він і в козацьких документах. Серед ознак цього виду письма таке: (1) округлення літер; (2) безперервність написання слів; (3) неоднорідність буквеної форми: одні літери ускладнювалися додаванням відповідних елементів, інші — спрощувалися; букви ширшали, а з'єднувальні елементи “гачкувалися”; у літер з'явилися додаткові елементи — закрути, гачки, лінії, що пов'язане з потребою писати швидше; коректність написання не мала значної важливості; (4) письмо втратило пропорційність.

Поява скоропису засвідчує розвиток лінгвокультури: писемність розширює свої функції і сприяє налагодженню письмового спілкування в побутовій, приватній і діловій сферах діяльності людей, використовується в міжнародних стосунках. Скоропис репрезентує прогрес письма — згодом виникає *курсив, сучасний шрифт ручного письма*. За ручного письма в заголовках застосовували *орнаментоване письмо — в'язь*. Почалося більш активне використання розділових знаків.

Отже, графеміка розширює свої можливості — удосконалюються типи шрифтів, змінюється склад графічних знаків, активізуються їхні функції. Простежується поступ поліграфії і, відповідно, формування лінгвографії.

Однак розвій графічної української самобутності зупинився з уведенням *громадянського шрифту*, так званої “*громадянки*”. Українська графічна система була переорієнтована на російську, на знищення самобутності. 1708 р. Петро I заборонив уживання кирилиці в її українському варіанті.

1720 р. монарх Росії вводить заборону й щодо друку українською мовою церковних видань, що, звичайно, значно сповільнює поступ української графіки, орфографії, поліграфії. Українська культура зазнала значної шкоди. У XVIII–XIX ст. не існувало єдиних норм гражданського шрифту, азбуки та загальновизнаного правопису.

Перші відтиски гражданського шрифту були виготовлені в місті Жовква (сьогодні це містечко у Львівській області). Шрифт поширився спочатку в Наддніпрянській Україні, що входила до складу Російської імперії, а згодом і на заході.

Санкціонований Олександром II Валуєвський указ (1863) про заборону українськомовних книжок духовного та навчального змісту в Російській імперії практично зупинив розвиток української лінгвографії і поліграфії — на 10 років було припинено видавничу діяльність українців. Протягом цього часу для задоволення духовних потреб українського народу (другого кількісно в імперії!) було видано його рідною мовою лише одну книжку про судові реформи. Українські письменники могли друкуватися рідною мовою лише в Галичині. Однак і цього виявилось недостатньо для імперських амбіцій Росії. 30 травня 1876 р. цар Олександр II підписав черговий указ про заборону друку текстів українською мовою (Емський указ). Заборона стосувалася всіх текстів, окрім історичних документів та творів красного письменства, але й останні могли виходити друком лише з дозволу цензури і, наголосимо, тільки за російським правописом. Є свідчення, що за правопис *i* замість *и* було заборонено друкувати

збірник пісень М. Лисенка. Цей указ змусив українців шукати вихід зі скрутної ситуації: учитель, відомий лексикограф, письменник Б. Грінченко, наприклад, переписував від руки друкованими літерами книжки для своїх учнів.

Названі заборони завдали тяжкого удару всьому культурному розвитку українців. Остання заборона діяла впродовж 30-ти років, аж до революції 1905 року. Українська інтелігенція іронічно прозвала цей указ “ярижкою”, що мотивовано назвою букви *ы* (кириличної літери *єри*, що характерна для російського варіанту кирилиці).

З 1907 року знову з’явилися розпорядження про часткову заборону друку українською мовою, що посилювалося в 1914 році й тривало ще три роки — до 1917. Усього практично 55 років діяла заборона на друк українських текстів, що спиноло розвиток української лінгвокультури, хоч український народ і вигадував можливі способи протидії цьому ганебному явищу.

Своєрідність розвитку українського письма: лінгвокреативність представників української науки і культури

Отже, *прийнявши християнство, наші предки користувалися церковнослов’янським письмом, що частково зазнало болгарського впливу (“перший болгарський” вплив) конфесійного українського письма. Однак “живе” мовлення відображало ознаки говірок населення України-Русі, що, зрозуміло, повинно було вплинути й на зміну правопису, графіки та алфавіту.*

У XV–XVI ст. мав місце *“другий болгарський” вплив на українське конфесійне письмо. Патріарх Євфимій Тирнов-*

ський (1596) запропонував нову систему правил, що зафіксовані в «Граматиці» *Лаврентія Зизанія*. Правопис Євфимія передбачав уживання ь замість ъ у кінці слова. Через це, наприклад, давня форма й вимова грецького слова *аминь* почала неправильно виголошуватися як *аминь* (тобто *н* стало м'яким у кінці слова). Крім того, почали вживати форму *твоа, святаа*. Ж (*юс великий*) замінив ъ, я, о та ін.

Другий період розвитку давнього українського письма пов'язаний зі з'явою в Україні *друкарень*. Правопис Євфимія втратив свою актуальність, оскільки, як зауважує І. Огієнко, «потроху губить у нас неживі свої риси»⁵⁹, а це значить, що графемна система поступово набувала української самобутності, «оживала».

Упорядником нового українського правопису став *Мелетій Смотрицький*. У його «Граматиці слов'янській» («Граматики славенския правилное Свнтагма», 1616) узгоджено правила вживання церковнослов'янських знаків, що не мали окремої звукової функції, порівн.: *о, е* — одина, *и, е* — множина, *а* — кінець і середина слів, *а йотоване* — початок, *ь* — тверді склади, *ь* — м'які, *ѡ, ѣ* — у чужих словах. Крім того, закони про написання *и – ѡ, ѣ – ї* нечіткі, часто змішувалися. Зазнавши білоруського впливу, *ѣ* плутається з *е*⁶⁰.

І. Огієнко високо оцінив роботу М. Смотрицького,

⁵⁹ Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису. Канада: Вінніпег, 1990. С. 4.

⁶⁰ Див. про це докладно: Сімович В. В. Українська мова і правопис. Сімович В. В. Праці: у двох томах. Том 1.: Мовознавство. Чернівці: Книги – XXI, 2005. С. 193.

зауваживши, що названа вище праця «на цілих 150 р. стала головним джерелом граматичного знання для всього слов'янського народу», хоч його правопис і «не звільнив української мови від її чужої старої одежі — давнього правопису»⁶¹. Але М. Смотрицький подолав “хаос орфографічного правопису”: уживання літер, що позначали голосні та приголосні, правила пунктуації, уживання великої літери, правила переносу. Це, зрозуміло, позитивно вплинуло на розвиток української лінгвографії.

XVII ст. — період активного розвитку науки, культури й мистецтва, що сприяє вдосконаленню української лінгвокультури, росту національної самосвідомість українців. Відбуваються зміни й “зовнішньої оболонки мови”. Наприклад, *ѣ* почали читати як [i]; *о* — як [y], а *е* — як [i]. На письмі плутають *и* з *ы*. Українська графіка починає відрізнятися від графіки інших слов'янських лінгвокультур.

Але Петро I змінив кирилицю на “*гражданку*”. Кирилицею дозволяли друкувати лише церковнослов'янські тексти. Вийшли з ужитку: (1) надрядкові значки, (2) букви *г*, *ω* (*омега*), *ψ* (*пси*), *ν* (*іжниця*), *ж* (*юс великий*) і *л* (*юс малий*); (3) літеру *є* почали використовувати замість *іє*; а *я* — замість *іа*; (4) увели арабські цифри; (5) літери-дублети *θ* (*фіта*) і *ѣ* (*ять*) залишалися в алфавіті.

Однак дуже швидко, як зауважувалося, друк українською мовою було заборонено загалом.

⁶¹ Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису. Вінніпег: Волинь, 1990. С. 4.

Попри заборони *О. Павловський* усе-таки уклав новий український правопис з опорою на “живе” мовлення українців, дещо вивільнивши українську мову від “старослов'янських пут російського зразка”. Учений запровадив: (1) позначення фонем [і] літерою *i*; (2) на позначення [je] використав *ѣ*; (3) двозвук [іо] позначав [jo].

«Енеїда» *І. Котляревського* започаткувала «формування принципово нової моделі використання народної мови» насамперед у текстах красного письменства⁶².

Дещо реформував кирилицю і *М. Шашкевич*, зокрема: (1) увів церковне *є*; (2) вилучив *ѣ*; (3) *ы* замінив на *и*; (4) для передачі [о] та [е] запропонував уживати *і*.

Письменник відстоював народну мову й *підтримував запровадження фонетичного правопису замість традиційного (етимологічного)*.

Польща та Росія намагалися нав'язати українцям елементи, відповідно, російської і польської форм писемності. Це стосувалося навіть усталеної графічної системи. І Росія, і Польща сприймали українську мову як діалект своїх мов, що Росія стверджує й сьогодні. Зазначене залишило свій відбиток й в українській лінгвографії: *простежуємо двовекторний тиск російської й польської лінгвокультур*.

Розвитку української графіки й орфографії сприяв *М. Драгоманов*: учений запровадив так звану “*драгоманівку*”. Він уважав, що вживання одного знака на позначення йото-

⁶² Див.: Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання; упоряд. Г. Боряк. Київ: ТОВ Вид-во «Кліо», 2007. С. 41–42.

ваних голосних, які мають два звуки, незручне. Починаючи з 1877 р., він почав передавати кожен звук окремою буквою, зокрема увів *j* для передачі на письмі апострофа (*mjaco*), замінив *й* на *j* при написанні таких слів, як *даје*, *моју*, *јама*, замість *щ* уживав *ич*. Галичина прийняла цей правопис на відміну від усієї іншої частини України, зокрема І. Франко, услід за М. Драгомановим, застосовував його у своїх працях.

Реформатором українського правопису вважають і П. Куліша. Його правопис міг «найпростішими, непоплутаними знаками віддавати ті звуки, що їх у своїй будові має українська мова»⁶³. В. Сімович убачав заслугу П. Куліша насамперед у тому, що «ті знаки вже відразу мали вказувати, що ми маємо до діла з окремою мовою, самостійною»⁶⁴. Спершу П. Куліш застосовував «максимовичівку» (з твердим знаком, *ѣ* та дашками над *о*, *е*, *и*, *у*, *а*), оскільки був переконаний, що його власний правопис «перечить національній традиції»⁶⁵. До своєї «кулішівки» учений уперше звернувся в 1856 р.: спостерігаємо уживання *ѣ*, латинського *g*, церковного *Ѡ*, та ін. П. Куліш намагається запропонувати таку норму, щоб «слова не тратили свого образу, коли у вимові збіжаться деякі звуки й один на один так впливає, що котрийсь із них замінюється, уподібнюється один до одного»⁶⁶. З 1882 р. в основі «кулішівки» — фонетичний принцип. І. Огієнко зауважив, що «кулішівка» популяризувала те, що було найкращим у

⁶³ Сімович В. В. Кулішева мова й «кулішівка». *Сімович В. В. Праці: у 2 т.* Т. 1. Мовознавство. Чернівці: Книги – XXI, 2005. С. 337.

⁶⁴ Там само. С. 337.

⁶⁵ Там само. С. 338.

⁶⁶ Там само. С. 339.

попередніх правописах. Однак П. Куліш був дещо непостійним у трактуванні правопису й часто змінював його. Спочатку він дотримувався етимологічного, тобто історичного принципу, а потім підтримав фонетичний. Проте діяльність П. Куліша, безперечно, мала позитивне значення для розвитку української графіки та орфографії, оскільки сприяла її поступу, утвердженню, особливо зважаючи на ті умови.

В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Лисенко, К. Михальчук, П. Чубинський удосконалили “кулішівку”, запропонували певні зміни: (1) *ї* позначало йотований звук [i]; (2) *є* — йотований звук [e]; (3) *ь* уже не вживалось у кінці слова; (4) *кз* (замість *g*) передавало на письмі літеру *г*.

Цікаво, що галичани та буковинці вибороли право в уряді Австрійської імперії на надання їм дозволу використовувати в українських школах підручник С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера «Руська граматика»⁶⁷. В основу цього підручника ліг правопис *Є. Желехівського*, так звана “*желехівка*”. Було запропоноване таке: літера *ї* з *й*, *і* трансформується в *ы*, *є* з *йе* — у *ье*. Вони набувають тих самих рис і виконують ті ж функції, що й літери *я*, *ю*; *ц*, *з*, *с*, тобто пом'якшуються перед губними в позиції перед *ї*, *я* з *ь*⁶⁸. Крім того, *Є. Желехівський* поширив уживання апострофа, увів *йо*, *ьо*, проте залишив *ї* для йотованого *і*, у деяких випадках вивів з ужитку *ь* (*сьвіт*, *цьвіт*)⁶⁹.

⁶⁷ Фаріон І. Д. Правопис — корсет мови? (Український правопис як культурно-історичний вибір). Львів: Свічадо, 2005. С. 28–29.

⁶⁸ Див.: Сімович В. В. Українська мова і правопис. *Сімович В. В. Праці*: у 2 т. Т. 1. Мовознавство. Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. С. 195.

⁶⁹ Див.: Там само. С. 220.

Питання, пов'язані з навчанням українського письма в Галичині розглянуті в «Причинках до історії української мови» М. Мозера, де йдеться про зміст і форму галицьких букварів, через які селянські діти «складали собі уявлення про те, як мусило б виглядати їхнє рідномовне письмо згідно з постановами провідних галицьких діячів»⁷⁰.

Діяльність українських учених, як бачимо, сприяла вдосконаленню української графіки та орфографії, стимулювала становлення української лінгвографії, своєрідно моделюючи її метамову, уводячи відповідні поняття, образні терміни, як *“драгоманівка”*, *“желехівка”*, *“кулішівка”*, *“максимовичівка”*. Український народ також відзначився творенням метафоричного терміна *“ярижка”*, що мав негативну оцінку у свідомості носіїв української лінгвокультури.

Розвиток і поступ української графіки й орфографії, графеміки й лінгвографії стримували заборони друку текстів українською мовою, спроби нав'язування чужорідних лінгвографічних традицій, зокрема й намагання кардинально змінити українську графічну систему, алфавіт. Це проєктувалося на вилучення окремих літер.

Дивовижна історія літери Г

Доведено, що в праслов'янській мові всі слова вимовлялися з *г*. Потім, якщо йдеться про слов'янські мови, то в українській, білоруській, чеській, словацькій, верхньолужицькій мовах він перейшов у *з*. Тому ця четверта літера

⁷⁰ Мозер М. Причинки до історії української мови; за заг. ред. С. Вакуненка. Харків: Харків. істор.-філол. тов-во, 2008. С. 392.

сучасної української абетки (“а”, “б”, “в”, “г”) позначає гортанний задньоязиковий приголосний, фарингальний *г*. Але звук [ɾ] тоді все-таки залишився в деяких українських словах. Крім того, в українську мову запозичувалися іншомовні слова, у яких потрібно було вимовляти цей проривний [ɾ]. У пам’ятках староукраїнської мови він позначався або звукосполученням [кɾ], наприклад, слово *грунт* писали *кгрунт*: це означало, що потрібно вимовляти звук [ɾ].

Однак усередині XVI ст. в Пересопницькій Євангелії (1556–1561) з’явилася оця літера з хвостиком угору. А до української абетки її ввів український письменник, мовознавець, церковний діяч і просвітник М. Смотрицький (1619), запозичивши курсивний різновид грецької гамми (γ), яку в західноєвропейській та польській традиціях вимовляли як проривний звук. Ця «нова літера органічно вписалася в кириличну азбуку й українську орфографію. Щоправда, її форма, особливо пізніший друкований варіант, дуже близька до *г*. Цей факт, а також місце *ɾ* в алфавіті після *г* створює ілюзію значної близькості відповідних звуків. Коли б М. Смотрицький не ввів спеціальний знак *ɾ*, то проривний приголосний, мабуть, і досі б позначався через двобукву *кɾ*, подібно до того, як і нині передаються відповідні фонемі за допомогою сполук *дж* і *дз*»⁷¹. 1708 року Петро I вилучив літеру *ɾ* з українського алфавіту.

Першим з галицьких граматистів літеру *ɾ* увів до своєї граматики 1834 р. *Й. Левицький*. Звертає на неї увагу і

⁷¹ Німчук В. В. Дещо про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г. *Мовознавство*. 1991. № 1. С. 9.

М. Шашкевич у брошурі «Азбука і абецадло» (1836), спростовуючи закиди прихильників польської латинки, що нібито українська кирилиця бідна, неспроможна передавати деякі українські звуки.

Коли 1848 р. у Галичині виникла можливість заснування української преси, розвитку шкільництва, то у зв'язку з цим обговорювалися правописні питання. Скликаний у Львові Собор учених ухвалив: *на звук g уживати букву такої форми г*. Вона з'являється в першій українській газеті «Зоря Галицька» (1848–1857) і відтоді стала неодмінним елементом усіх основних правописних систем, зокрема затвердженої на початку 90-х років XIX ст. як офіційний правопис у Галичині «желехівки».

Букву *г* називають «націоналістичною», оскільки у свій час її репресували. Але звук залишався. У шкільних підручниках зазначали, що окремі слова потрібно вимовляти з про-ривним [г] (*тедзь, гніт, ганок, газда, гудзик*). Однак літера була заборонена. Українську мову максимально наближали до російської, знищуючи вияв її самобутності навіть у звуко-буквах.

Оскільки звук [г] в українській мові попри заборону літери залишився, то й літеру в 1989 році поновили. Вона тепер посідає п'яте місце в українській абетці. Але правила щодо її вживання до сьогодні остаточно не розроблені. Її почали вживати як репресовану більшовицьким режимом не завжди там, де це насправді потрібно. В українському мовному просторі з'явилося явище надмірного «текання». Щоб

виправити це становище, О. Пономарів підготував відповідні рекомендації⁷². Учений пропонує таке: у словах грецького походження не треба вживати *г*, бо греки так, як і ми, “*гекають*”; у словах давно запозичених з інших мов ми теж використовуємо *г*: *газета*, *геній* і т. д. Ці звуки чітко слід розрізняти насамперед в антропонімах, тобто в прізвищах й іменах. Наприклад, якщо німецьке *Гете*, то треба *Гете*, якщо композитор *Гайтн*, то треба говорити *Гайтн*.

Літера *г* передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний звук у словах, що відповідно вимовляємо: *аррус*, *гава*, *газда*, *гандж*, *ганок*, *гвалт*, *гегати*, *гедзь*, *гелготати*, *герготати*, *герготіти*, *гигнути*, *гирлига*, *глей*, *гніт* (у лампі), *гогель-могель*, *гонт(а)*, *грасувати*, *грати* (іменник), *гратчас-тий*, *гrechний*, *гринджоли*, *грунт*, *гудзик*, *гуля*, *джигун*, *дзига*, *дзиглик*, *ремигати* тощо та похідних від них, а також у власних назвах — топонімах України: *Горгани* (гірський масив у Beskidaх), *Горонда*, *Угля* (села на Закарпатті), у прізвищах українців: *Галаган*, *Галятовський*, *Геник*, *Герзанич*, *Гердан*, *Гжицький*, *Гуга*, *Гога*, *Гойдич*, *Гонта*, *Грига*, *Гула*, *Ломага* та ін.

До речі, відомий український письменник *В. Габор* висловлює своє особливе ставлення до цієї літери, порівн.: *Г* для мене дзвінке і горде, бо на цю літеру починається моє прізвище — *Габор*; у селі тільки наша сім'я носила його, і нас кликали люди: *нянька* — *Габоре*, *мамку* — *Габорко*, а мене

⁷² Пономарів О. Фонема Г та Г: Словник та коментар. Київ: Вид. центр «Просвіта», 1997.

малого або брата — Габорику, та коли пішов у школу з великим розчаруванням дізнався, що відтепер я не Габор, а Габор. І по нині оте "Г" в написанні мого прізвища в офіційних документах мене сильно дратує (В. Габор, «Абетка, або мої перші та пізніші враження від української азбуки» із циклу «Забавки»).

Для літери *Г* в українському мовному просторі змодельовані оригінальні перифрази — *літера, за якою тужать* (Б. Антоненко-Давидович); *літера, незаслужено вилучена з абетки*; *“буржуазна” літера*; *“ідеологічна” літера*; *“репресована” літера*; *“націоналістична” літера, перша абсурдна жертва котка імперської машини*; *“жертва реалізації гасла: “Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті”*; *“повернена” літера*; *“відроджена” літера*; *“національна” літера*; *“буква з ріжком угорі”*; *“літера з хвостиком угору”*; *“буква з гичкою”*.

Ліквідація літери *Г* свого часу могла деформувала фонологічну систему української мови, що частково й сталося, міг зникнути один з елементів милозвучності української мови, міг збіднитися український алфавіт, позбавившись одного з його найхарактерніших знаків національної графіки, національного алфавіту.

Паєрик як унікальний знак української графіки. «Апостроф — це наша окремішність» (І. Огієнко)

Докладну інформацію про апостроф як унікальний графічний український символ подає Іван Огієнко у праці «Рідна мова». Перша назва апострофа — *“паєрик”*. З’являється

цей графічний символ у Х–ХІ ст., замінюючи ь та ъ (*єрики*), тобто опущений глухий звук. Термін, як бачимо, має прозору мотивацію. Цей значок уживався між двома приголосними, щоб «показати їх роздільну вимову», ним «вказували й нашу особливу вимову губного з йотованим голосним»⁷³.

З появою друкарства існувало два паєрики: один замість ь (схоже на кому вверху), а інше замість — ъ (графічно схоже на цифру 7). У ХVІІ ст. паєрик ставили над губним приголосним.

Послідовне вживання апострофа після губних приголосних прослідковуємо в працях *М. Гатцука* «Абетка» (1861), *О. Потебні*, *Є. Желехівського* (тільки після префіксів), *Б. Грінченка*, який також зауважив: у новому українському правописі на письмі апострофом вказували випадання звуків, наприклад: *як не було змалку, не буде й д'останку*.

З появою друкарства паєрик змінив вигляд. Не було спеціального українського шрифту, який би уможливив уживання паєрика над губною приголосною. Тому друкували перетинку (кому) після губної. Ця кома отримала французьку назву — *апостроф*, що поширена й сьогодні.

Апостроф не вживається в інших слов'янських мовах, оскільки в них функцію паєрика виконує звуко-буква *j*. *М. Драгоманов*, до речі, пропонував увести *j* в український алфавіт, на що й наважився: у «драгоманівці» замість літери *й*, уживається *j* за зразком сербської орфографії.

⁷³ Огієнко І. Рідна мова; упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. С. 397.

Приблизно з 1860-х років новий східноукраїнський правопис увів апостроф після губних *б, п, в, м, ф*, а також після *р* перед йотованими голосними *є, ї, ю, я*. З того часу він репрезентує національну специфіку української графічної системи.

Як наголошує І. Огієнко, «*власне апостроф ясно відрізняє українську вимову від російської* — без нього той, хто добре не знає української мови, усе збивався б на російську вимову сполучень губних з м'яким голосним»⁷⁴, порівн. й таку думку вченого: «*Паєриком зазначаємо важливу ознаку української фонетики — отвердіння губних звуків, таке отвердіння, якого не знають інші слов'янські мови*. Без зазначення паєриком ця цікава особливість не кидалась би й на письмі в очі, а в школі, при навчанні дітей, це призводило б до непотрібних непорозумінь. Річ у тому, що українець, хоч у його мові й отверділи губні звуки, проте вміє вимовляти ясно і правильно й складає *бе, пя, мя, вю* і т. д., відмінно від *п'є, п'я, м'я, в'ю*»⁷⁵. До речі, справді, іноземцям, які вивчають українську мову важко дається зазначена вимова.

Спроби латинізації української графіки

Але не лише русифікація сповільнювала культурний розвиток України, поліграфічної справи, графіки, орфографії зокрема. Простежувалася й *латинізація*, що сягає поч. XVII ст., коли латиною писали не лише діячі церкви, але й деякі українські письменники.

⁷⁴ Огієнко І. Рідна мова; упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. С. 404.

⁷⁵ Там само. С.400.

У XVII–XVIII ст. *творчість латинською мовою стала масовим явищем в Україні*. Латину використовували і викладачі, і вихованці Києво-Могилянської академії. А згодом Австрійська монархія намагалася “латинізувати” галицько-українське письмо загалом. “Українська латинка” повинна була сформуватися за чеським зразком, тобто перейняти діакритичні знаки та звукові значення для певних літер. Знову маємо черговий факт утиску української культури, що спрямований на розвиток графічної системи української мови, її лінгвографії.

Й. Їречек (Відень, 1859 р.) видав книжку «Überden Vorschlag, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zuschreiben» («Українська латинка»), де стверджував, що графіка та фонетика української мови недосконала, тому він запропонував українцям застосовувати латину⁷⁶. Але «*Їречкова латиниця* — утвір комбінаційний» (В. Сімович). Й. Їречек пропонував ввести до української абетки ті латинські літери, що однаково відтворюються в усіх звукових системах слов'янських мов. Це такі букви: *a, e, i, o, u, p, b, m, f, t, d, s, z, c, r, n, l, k, g, ch, j*. Пропонували навіть запозичити частину правил з чеської орфографії, а частину — з правопису польської мови⁷⁷. Знову маємо справу з брутальним фактом утручання в розвиток системи української графіки, української лінгвокультури загалом.

⁷⁶ Див.: Мойсеєнко В. Про одну спробу латинізації українського письма. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n9texts/mojsejenko.htm/>

⁷⁷ Сімович В. В. Йосиф Їречек і українська мова. *Сімович В. В. Праці: у 2 т. Т. 1. Мовознавство*. Чернівці: Книги – XXI, 2005. С. 98–99.

Сьогодні метамова лінгвографії оперує терміном “азбучні війни”. Така “війна” велася між прихильниками латиниці і поборниками кирилиці, зокрема М. Шашкевич дає відповідь на пропозицію Й. Лозинського замінити кирилицю на латиницю. Ця його думка репрезентована у статті «Про впровадження польського абетка до українського письменства», де містяться *аргументи на користь латиниці (їдеться про польський її варіант)* та «обвинувачення кирилиці в тому, що вона стає на перешкоді приєднання слов'янської літератури до європейських літератур»⁷⁸. У відповідь на цей закид М. Шашкевич стверджує, що «література будь-якого народу є відображенням його життя, його способу мислення, його душі; отже, повинна вона зародитись, вирости з власного народу і зацвісти на тій же самій ниві»⁷⁹. М. Шашкевич також уважає, що графіка, навіть кожна конкретна звукобуква, графема, має велике значення для розвитку національної мови, оскільки вони *відтворюють “національний дух” мови*. Зокрема дослідник пише: «...почали уважніше роздивлятися в народі, почали порівнювати наріччя слов'ян, що існували від віків, виказувати їх відносини одних до одних як щодо внутрішнього духу, так і щодо зверхніх знаків, почали глибше вдивлятися в язик, відносити його до письменного, і з сього висновувати внески... Коли, отже, до слов'янської літератури будемо вводити чужі звороти та вислови (до чого автор розвідки здається й змагає), то будемо в одушевлене

⁷⁸ Шашкевич М. Азбука і абеткадо. *Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст.* Київ: Наук. думка, 1965. С. 114.

⁷⁹ Там само.

тіло впахати іншу, чужу душу, яка не прийметься до народу...»⁸⁰. М. Шашкевич наголошує, що кожен європейський народ, який користується латиницею, має свій власний правопис. Крім того, графеми латиниці в різних народів мають різне чи навіть протилежне значення. Тому «кожен народ буде читати українське письмо відповідно до свого правопису і буде творити з українських слів незрозумілі нісенітниці, страшні для вуха слов'янина, а звідси виникне не зовсім правильна думка про українську мову»⁸¹.

Особливо емоційно письменник заперечує “хиби кирилиці”: кирилиця «має окремі знаки не тільки на всі окремі звуки, але, навіть більше того, на цілі склади. Та це якраз має бути хибою кирилиці! Це не хиба, в усякому разі, не недолік, який відчувають слов'яни, вживаючи латинське абеткадло. Це — титли для скорочення письма і заощадження паперу, які складаються з окремих звуків, вживаються в кирилиці на позначення окремих знаків для кількох звуків і легко даються розкласти»⁸².

Міркування М. Шашкевича дають змогу простежити його лінгвопатріотизм. Він декларує досконалість кирилиці: «...всі слов'янські народи, що користуються латинським алфавітом, ще й досі шукають знаки для деяких звуків, які вживає тільки слов'янин, які притаманні лише слов'янинові і про які римлянин навіть не здогадувався, принаймні він не

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само. С. 115.

⁸² Там само. С. 116.

відчував і не взяв їх з оточуючого його середовища, що й викликало у спостережливого Копітара палке переконання: “Якби небо послало нам когось іншого, римського Кирила, котрий, як мислячий римлянин, наслідував би того першого, грецького, то він до бездоганих 20 римських букв вдумав би нам нові букви, подібні формою до римських”. Цим самим він визнав першість кирилиці»⁸³. Прихильники латиниці вказували на те, що довгі назви букв кирилиці ведуть до неоднозначного сприйняття окремих звуків, які вони позначають. М. Шашкевич дає на це свою відповідь: «*Букі (б), вєді (в), добро (д)* і т. д. є тільки смисловими назвами цих знаків, які починаються від звука, позначеного тим же знаком; назви ці вживаються в мові, за спостереженням професора Тредіаковського, мають певний смисл [...]. Введені вони орієнтальним способом, однак зовсім не заважають вживанню коротших назв, як це вже зробили похвально росіяни і серби у своїй заокругленій кирилиці»⁸⁴. Звісно, наявність літер, різних за формою, проте однакових за вимовою (*с* і *з*, *о* і *ω*, *оу* і *у*, *іа* і *ж*) є недоліком кирилиці, але «це важливе питання, чи ті звуки, що тепер однаково вимовляються, були створені глибокомислячим Кирилом для звуків, які мали однакову вимову; питання це досі не цілком розв'язане. Дослідження цього питання міститься, крім інших, у копіткій праці Шафарика “Настанови для сербського читання”»⁸⁵.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. С. 118.

⁸⁵ Там само. С. 118.

М. Шашкевич відповідає на всі закиди дуже переконливо, наводючи факти інших мов, стверджуючи, що український алфавіт цілком відповідає звуковій системі української мови: «...*и* і *й* цілком відрізняється один від одного, *и* голосний, а *й* приголосний [...] цілком однозначний з латинським *i*, що якраз позначає з'єднуюча (*U*) і є різницею між ними такою ж, як між *i* і *j*, остання з яких є тільки видовженням донизу першої, — і в цьому вся різниця. *И* і *ε* на початку, далі *ia*, *ю*, *ъ* є складами, що утворені з двох окремих звуків, тобто з *i* або приголосного *j*, який, як вище сказано, дорівнює нашому *и*, *i*, що зливається з одним із голосних; отже, можна їх розкласти на ці звуки і писати окремими, вживаними в кирилиці, знаками. А де *юс малий*, *ю*, *ъ* виступають в іншому значенні, тобто: пом'якшують попередню приголосну, для цієї потреби маємо прибічний *ь* або надрядковий паєрчик ('). І саме цим усувається утрудненість у позначенні дуже часто вживаного в нашій мові звука *jo*. А що стосується *и*, то цей звук в устах українця має тільки йому властиве звучання, будучи середнім між гострим *i* і глухим польським *u*, російським *ы*, що звучить, як глибоко приглушене польське *i*, наближаючись до *й* німецького. І як тільки українець натрапить де-небудь у книжках на цей знак, то вимовляє його цим звуком, а якщо де-небудь доведеться йому згаданий звук передати на письмі, то писав і пише завжди *и*, в чому переконуємося зі старих рукописів і книжок. *Ї* завжди було голосним, а де зливалася з наступним голосним, там зустрічаємо його завжди в поєднанні з ним же *ю*, *ia*, *юс малий*, *іє*. Наведені автором

приклади, крім помилкового *іама*, є чужими словами. Є на початку і після приголосних у значенні *je* виникло тільки в пізніші часи через неувагу і поспішність переписувачів, так само, як *ю* з *юу*, бо святий Кирило також як в *іа*, *ж*, *ю*, сполучив із *є* знак *і* і писав *іє*»⁸⁶, — зауважує М. Шашкевич.

Прихильники латинізації стверджують, що в українській мові є звуки, що не відомі східним слов'янам, проте вони існують у польській мові, — це буква *g*, початкова буква *e* чи чисте *e* для чужих слів; буквосполучення *dz* і *dź*, *dż*, що позначають один звук, складу *jo*. М. Шашкевич пояснює, що це цілком закономірно, оскільки такі звуки українці вживають в іноземних словах або на території, що розміщена ближче до Польщі.

М. Шашкевич переконаний, що польське абеткадло в жодному разі не може замінити кирилиці, адже воно нездатне передати всі українські звуки, оскільки «недосконале для передачі навіть всіх польських»⁸⁷.

Статтю М. Шашкевича «Азбука і абеткадло» вважаємо «гімном» кирилиці українському алфавіту. Крім того, письменник розумів, що *впровадження латиниці замість кирилиці в українське письмо призведе до розколу української нації й не покращить ситуації*.

Праця І. Франка «Азбучні війни в Галичині» — засаднича наукова розвідка для української лінгвографії⁸⁸, де

⁸⁶ Там само. С. 118–119.

⁸⁷ Там само. С. 120.

⁸⁸ Франко І. Азбучна війна в Галичині. *Франко І. Зібрання творів*: у 50 т. Київ: Наук. думка. Т. 47, 1986. С. 577–578.

мовознавець пояснює початки писемності слов'ян, методологічні засади теорії української графіки, лінгвографії⁸⁹. Він зауважив, що «слов'янське плем'я майже від самого початку свого цивілізаційного розвою послуговувалося в писаннях, складаних мовами його різних племен, також різними азбуками. Се було неминучим наслідком його географічного положення, що межувало, з одного боку, зі сферою греко-візантійською, а з другого — романо-германської культури. *Обі ті культури з давен-давна в писаннях різних народів, належних до їх кругів, уживали різних букв, а власне, крім орієнтальних, вироблених переважно зі старинного вавілоно-асірійського клинового письма, буквами грецькими та латинськими, що, повставши з одного кореня, протягом століть розходилися чимраз далі, поки не виробились в окремі, значно відмінні від себе тити.* Додаймо до того ще й ту важну обставину, що оба ті цивілізаційні круги, прийнявши християнство в перших століттях нашої ери, розвивали його досить самостійно, а подекуди навіть суперечно, поки не виробили двох значно відмінних від себе типів, церкви східної, так званої православної, і західної, так званої римо-католицької. Сей розділ зазначився дуже виразно вже в IX віці нашої ери і допровадив у X в. до формального розриву між обома церквами, що відтоді розвиваються далі кожда окремо. Власне в початку того розриву припало навернення слов'ян на християнство, яке різними дорогами та в різних часах

⁸⁹ Докладно див. про це: Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри: моногр. Львів: ПАІС, 2006.

доходило до різних слов'янських племен, без сумніву, вже в VII і VIII вв. *До тої пори, досі дуже мало ще прослідженої, треба, на мою думку, відносити також початки слов'янського письменства, бо християнство, як наука переважно книжна і нерозривно зв'язана з обрядами, що доконче вимагають уміння читати й писати, мусило скрізь зі своїм заведенням витворювати також початки письменства.* Се бачимо у різних східних та південних народів, таких, як вірмени, грузини, копти..., в яких християнство викликало також початки письменства... Більш-менш від X віку нашої ери походить досить велике число писаних пам'яток церковнослов'янської мови, що повстали на територіях, обнятих діяльністю Константина і Мефодія та їх учеників»⁹⁰.

І. Франко окреслює витоки слов'янського письма, укажує на роль релігії в цьому процесі й також наголошує, що *вже в давні часи були спроби нанести латиницю на слов'янський ґрунт.* Він пише, що вживання латинських букв для передавання церковнослов'янської мови «мусило тим більше й тим частіше стрічатися при переписуванні пам'яток руської народної мови людьми, належними до польської або інших західнослов'янських народностей, які іноді навіть не знали про існування слов'янської азбуки»⁹¹. За підрахунками І. Франка, реєстр пам'яток, написаних латиницею, містить 76 одиниць, він констатує, що «бували також проби вживати для писання церковнослов'янською мовою латинських букв.

⁹⁰ Франко І. Азбучна війна в Галичині. *Франко І. Зібрання творів:* у 50 т. Київ: Наук. думка. Т. 47, 1986. С. 549–551.

⁹¹ Там само. С. 560–561.

Найстарші такі проби, що повстали на германській території, суміжній із територією словенців, се так звані фразангенські пам'ятки, віднайдені в 1803 і писані і в X або XI віці. Вони являються пробою латинського духовенства німецької народності підійти до слов'ян і подати їм у їх мові деякі поучення...»⁹².

І. Франко, як і М. Шашкевич, вступив у дискусію з Й. Лозинським, який доводив, що «для слов'янських народів було би ліпше прийняти одну азбуку, а власне латинську, яка ввела би їх безпосередньо в круг європейських культурних народів і влєгшила би тим народам знайомитися з письменством всіх слов'янських племен. Таку думку висловив Копітар в однім листі до Домбровського з лютого 1810, пишучи між іншим: «Мій ідеал для всіх слов'ян латинські букви, але деякі слов'янські букви з кирилиці для доповнення...»⁹³. Однак І. Франко зауважує, що «різні слов'янські народи не все вживали однакового письма. Маєм певні сліди, що колись поляки так само, як і інші їх побратимці, вживали так званої кирилиці. Війшовши в ближчі зносини з сусідньою Європою, Польща прийняла загальноготське письмо, яке згодом мусіло уступити гарнішим і догіднішим буквам латинським...»⁹⁴. Продовжуючи дискусію, І. Франко зазначив, що подібним шляхом письмо розвивалося й у чехів. Росія до пол. XVII ст. була відлучена від Європи, а «навіть мало-відома Європі, задержала найдовше первинні букви вже

⁹² Там само. С. 551.

⁹³ Там само. С. 563.

⁹⁴ Там само. С. 565.

через сам брак світла, що дуже скупо падало в ту країну. Але з поступом освіти й тут відчуту потребу реформи. Петро Великий [...] надав давнішим буквам зручніші форми, наближаючи їх до характеру латинського, і своїм указом наказав уживати того письма в цілій Росії; так повстало письмо указове або гражданське. Але се не значить, аби реформа, dokonana Петром Великим, була в Росії вже остатня»⁹⁵. Учений усвідомлював відмінності між російською та українською мовами, розмірковував і про подібність української мови до польської: «О. Могильницький у своїй розвідці про руський язик твердить, що польський язик первісно розвивався на руським і що тому завдячує значну часть своєї досконалості...»⁹⁶. Однак деякі сучасні вчені заперечують цей факт, наголошуючи, навпаки, на більш значному впливі польської мови на українську.

Іван Франко абсолютно мав рацію, що заміна кирилиці на латиницю є не лише проблемою мовною, але й політичною. Услід за Й. Лозинським, І. Франко порівнює кирилицю з польським “абетцадлом”. Ставить риторичне запитання, чи може польська абетка задовольнити українську лінгвокультуру. Франко наводить неоднозначні твердження Й. Лозинського, які він категорично не сприймає, порівн.: «букви — се знаки звуків. Чим коротша їх назва, тим легше перейняти поодинокий звук, який вона означає. З того погляду руське абетцадло перевищує руську азбуку. Бо з назвами be, de, wu і

⁹⁵ Там само. С. 565.

⁹⁶ Там само. С. 566.

т. д., які означають букви *b, d, w*, можна пізнати ті звуки, але не так легко можна пізнати правдивий звук назв: *буки, добро, віде (б, д, в)*, бо в них чути більше різних звуків, а ученик, певно, нелегко пійме, котрий звук означає та назва»; «кирилиця має багато букв різних виглядом, а однакових звуком, [...] що утруднює пізнання і множить їх без потреби...»; «руський язик має звуки, уживані в польськiм язичі, а не відомі Слов'янщині, тому кирилиця не має навіть знаків, якими можна б означити ті звуки...»⁹⁷.

І. Франко вважає, що таке «порівняння кирильської азбуки (з латинською) дуже упереджене», а тому він пропонує свій аналіз: «назва букви не перешкоджає звукові; наука букв се не те саме, що наука складання, а в читанні ніхто ще не читав букв по їх назвах...»; «багато букв для одного звука — це не так, бо звуки різні...»; «кирильські букви статочніші від латинських...»; «руський язик має свої знаки на всі звуки, які наукою признано в письмі...»⁹⁸. Після аналізу І. Франко робить різкий висновок: «Та прийнявши навіть за правдиву думку автора [Й. Лозинського], що русини до XIX в. не мали граматик, не виходить із того ще ані те, що руська мова не здібна до літератури задля браку граматики, ані те, що русинів треба відсудити від їх питомої власності, кирильської азбуки. Адже ж і поляки вперед мали красномовців, поетів та істориків у своїй мові, ніж граматиків. Граматику Копчинського попередили Гірницький, Скарга,

⁹⁷ Там само. С. 568–570.

⁹⁸ Там само. С. 574–576.

Вуєм, Кохановський, Белський і багато інших письменників так званого золотого віку польської літератури. Зовсім природно взірцеві письменники мусять попереджати граматиків, бо їх твори дають приклади та правила складні та плавності язика. Те правило, що практика попереджає теорію, служить також для інших наук: уперед були народи, держави та правительства, ніж письменники про штуку панування, адміністрацію, політику та право народів...»⁹⁹.

Франко-науковець так вербалізує свій лінгвопатріотизм: «Нехай не боїться шановний автор, що кирилицею ми замкнулися від Європи, як черепаха в шкаралуці. Нехай тільки дасть нам якесь визначне діло (бо самими граматиками ще не виробився ні один язик), то ручу йому свято, що його перекладуть на всі язики Європи. Нема вже тепер і між ученими й світлими поляками ані одного, котрий би більш або менше добре не вмів читати по-руськи. Та й німці, вживаючи для друкування своїх книжок швабаху або скоропису, відмінного від латинського, чи замкнулися в шкаралуці? І чи більше читають твори угорські, чеські, іллірійські, словенські та хорватські в Європі тому, що ті народи пишуть латинськими буквами? Так само язик волохів (румунів) чи зробився літературним тому, що вони від якогось часу замість кирилиці почали вживати латинського письма? Що ж до чехів, то й їх старше письменство все було друковане швабахом, а тільки в остатніх часах переходить на латину.... З тих, отже, причин ми, русини, повинні й далі писати так, як писали

⁹⁹ Там само. С. 573.

наші прадіди. А коли кому ходить о те, аби його руські книжки крамарі по відпустах скоро розпродували, то може піти утертою дорогою, але в таким разі раджу йому писати зовсім на польський лад...»¹⁰⁰.

Відомо також, що й сприйняття латинки, зокрема й завдяки її графіці, є різним у країнах «романських, католицьких загалом, чи, скажімо, православних. Для романських народів латина — це, по суті, найдавніша форма їхніх мов. Цим, отже, й пояснюється тяжіння кожного з романських народів до власного озвучування, тобто способу читання (вимовляння) латинських слів і текстів. [...] Для католиків, навіть слов'ян (наприклад, поляків), латинська мова — частина їхнього духовного життя. Це — мова служби Божої, звичних молитов і релігійних формул в усіх найважливіших моментах життя — хрещення, шлюб, поховання...»¹⁰¹.

Отже, зрозуміло, що насамперед релігія стала тим наріжним каменем, що розділила слов'янські народи в аспекті використання системи графічних знаків, хоч кирилиця колись була спільною базою азбук для всіх слов'ян.

Однак уяке явище має і негативні, і позитивні тенденції. Українські журналісти та письменники сьогодні активно моделюють графічну гру, зумисне замінюючи окремі літери кирилиці на латинські. У зв'язку з відчутною модернізаційною орієнтацією України на Європу спостерігаємо серед молодого покоління українців бажання перейти з

¹⁰⁰ Там само. С. 577–578.

¹⁰¹ Див. докладно: Ткаченко О. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу): моногр.. Київ: Грамота, 2006. С. 6.

української кирилиці на українську латинку. Ці думки знову викликають суперечку. Як вважає І. Магдиш, «розмови про українську латинку точаться в амплітуді, що одним краєм впадає у панічне заперечення, а другим — у фанатичне насаджування»¹⁰². І. Магдиш переконана, що «не йдеться про повну і остаточну заміну кирилиці на латинку. Ніхто не буде примушувати дітей вчитися латинського письма в початковій школі, і книги, видані кирилицею, не будуть спалені і не відійдуть на вічне збереження до бібліотечних сховищ»¹⁰³. Дослідниця зауважує, що мета проекту — «запровадити паралельне існування і функціонування двох графічних зображень, що розв'язало б немало технічних проблем і забезпечило комунікаційне перетікання і взаємовплив української і англійської (німецької, французької, ест.) мов. Цей процес мав би відбуватися поступово, без фанатичних перегинів як в одну, так і в іншу сторону. Українська латинка мала б стати зручним і необхідним інструментом, при звичаєнні до якого можна було б розпочати з паралельного друку двох абеток у словниках різних типів, або з ознайомчого курсу для старшокласників і студентів»¹⁰⁴. За даними О. Дмитріва, існує близько десяти проєктів «української латинки»¹⁰⁵, багато хто (і мовознавці, і пересічні громадяни) не схвалюють утілення

¹⁰² Магдиш І. Латинки боятися — у світ не ходити. URL: <http://latynka.tak.today/latynky-bojatsisia-u-svit-ne-xodyty>.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Дмитрів О. Українська латинка: неминучість чи утопія? URL: <http://vkraina.com/ua/movni-pytannya/154-ukrainska-latynka-utopiia-chy-nemynuchist.html/>.

в життя такої ідеї. Наприклад, Р. Чортківський переконаний, що прихильники кирилиці перехід української мови на латинський шрифт зустрінуть з аргументами “проти”, зокрема «пригадають ратні подвиги батьків-дідів-прадідів і дідів-прадідів проти польської шляхти та німецько-фашистських загарбників; висунуть тезу, що латинка несе загрозу ополячення чи загалом засмічення української мови; переведення на новий шрифт з’їсть багато коштів із держскарбниці; латинка налякає, відштовхне те російськомовне населення, яке прихильно ставиться до української мови і відіб’є в нього бажання її вивчати; кирилиця є нашим праісторичним письмом і більше відповідає мовним особливостям та менталітетові українців; зайва плутанина, що виникне в головах молодих під час навчання...»¹⁰⁶.

Сьогодні найбільш популярним алфавітом з латинською писемністю, що ліг в основу “української латинки”, стала *чеська абетка*. Основою неофіційного стандарту сучасного правопису української латинки, як зауважувалося раніше, є правопис Й. Їречека (1859). Дискусії про українську латинку піднімалися в 1927 році (Харків) на конференції з питань українського правопису (М. Йогансен, Є. Тимченко, Б. Ткаченко). А в 2000 р. побачив світ «Korotkuj Pravopys» І. Лучука, що створений на основі проєкту Й. Їречека, хоч автор нового правопису вніс певні зміни, зокрема замінив *ch* на *x*, а також уживання пом’якшених приголосних без

¹⁰⁶ Чортківський Р. Укрлатинка просто зі смаком. URL: <http://latynka.tak.today/ukrlyatynka-prosto-i-zi-smakom/>.

винятків: *ховається* — *hovaje'sa* (замість *chovaje'sia*). Такою “українською латинкою” користується часопис “І”, порівн.: *Herbaty nazywajemo ustaleni za okreslenymu pravylamy znaky osib, rodyn, mist, krajın, terytorij toščo. V Ukrajinı tradycijni herby ta svidomist' estetyčnoji vartosty zobražen často zasypajut' «vykopanoju» arxeolohičnym metodom heral'dykoju*¹⁰⁷.

Основні варіанти “української латинки”

1927 р. під час Усеукраїнської правописної конференції в Харкові Майк Йогансен оголосив доповідь, у якій зауважив, що треба бути далі від Кремля, зросійщення, а тому українцям слід перейти на латинку. Цю ідею підтримували Б. Ткаченко та М. Наконечний. Результат голосування вражас — переважив лише один голос проти цієї пропозиції.

Крім радикального переходу на латинку, існувала ідея впровадження кількох латинських літер — *s* (замість *дз*), *z* (замість *дж*) та *j* (замість *й*, зокрема в *є*, *ї*, *ю*, *я*). Ці правописні норми української латинки обґрунтував Євген Тимченко: її частково підтримала і Харківська конференція, затвердивши введення *s* та *z* до української абетки. Однак відомо, що після того, як ЦК КП(б)У на чолі з Л. Кагановичем засудив упровадження нових літер, конференція анулювала своє рішення.

Узагальнивши, можемо констатувати, що було кілька спроб упровадити в життя українську латинку з урахуванням різних базових алфавітів — польського, чеського, про що

¹⁰⁷ Див.: Костирко В. Національні символи Галичини. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/kostyrko-lat1.htm>.

йшлося, і “балканської гаєвиці”: (1) *на основі польської абетки*. Й. Лозинський (1834) виступив з пропозицією повного переведення руської (української) мови на латинську абетку, для чого видав працю «*Ruskoje wesile*» (1835). На початку XIX ст. подібне пропонували Ф. Шлецер, Є. Конітар та А. Пахмаєр. Ця ідея не отримала розповсюдження, її гостро критикували українські вчені і діячі культури, проте вона виявилася ґрунтом для численних міркувань і пропозицій у майбутньому; (2) *на основі чеської абетки*. Проєкт Й. Їречека (1859). Його абетка не здобула практичного визнання в XIX ст., проте стала основою для розробок української латинки в XX та XXI ст. Сучасні неофіційні стандарти орієнтуються саме на неї. У Галичині ідею Й. Їречека підхопили, зокрема й тогочасний губернатор граф А. Голуховський; (3) *на основі гаєвиці (балканська латинка, хорв. Gajica)*. Цей варіант латинської абетки розробив хорватський поет і лінгвіст Людевіт Гай (хорв. Ljudevit Gaj) (1830). Репрезентовано її в праці Л. Гая «*Kratka osnova horvatsko-slavenskogo pravopisanja*» (у пер. «Коротка основа хорватсько-слов'янського правопису»). Гаєвицю використовують: а) хорватська і б) боснійська мови. Вона є одним з двох варіантів запису в) сербської та г) черногорської мов. Її використовують для транслітерації д) македонських власних назв. Існує також *спрощений неофіційний варіант української латинки на основі гаєвиці*, що популярний в інтернет-спілкуванні. Його особливість — наявність лише трьох нестандартних літер — *č, š і ž*. Пом'якшення позначає *j*, а йотовані в усіх позиціях

мають однаковий вигляд — *je, ji, ju* чи *ja* відповідно. Апостроф зберігається й відповідає апострофу в кирилиці (*м'ясо – т'ясо*). Серед прикладів уживання — проект Nova Latynka; (4) *на основі угорської абетки (Закарпаття, межа XIX–XX ст.)* Цю латиницю також частково використовували для українського книгодрукування: у її основі угорський правопис. Однак вона не набула популярності.

Очевидно, латиниця не зможе витиснути кирилиці, однак використання латиниці в окремих випадках може й повинно мати місце: транслітерація власних назв, запис за умови відсутності кирилических шрифтів, інтернет-мовлення, художній й публіцистичний дискурс — для створення художніх образів, тропіки і под.

“Азбучна війна”, яку так яскраво окреслили М. Шашкевич та І. Франко, продовжувалася впродовж XX ст. й триває на поч. XXI ст.

Проблеми українського правопису в XX ст.

1905 р., як згадувалося, знаменувався частковим зняттям заборони на друк літератури українською мовою, тому й Б. Грінченко видав «Словарь української мови» (1908–1909 рр.), правопис якого, на думку І. Огієнка, — «вислід збірної праці письменників всього XIX ст. й усієї української науки, й запанував в Україні, і держиться у нас до сьогодні»¹⁰⁸. А В. Німчук наголосив, що Б. Грінченко вдало систематизував усі раціональні та потрібні правила попе-

¹⁰⁸ Огієнко І. Рідна мова; упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. С. 343–344.

редніх проєктів, надаючи при цьому «національне обличчя орфографії»¹⁰⁹.

1918 р. І. Огієнко уклав «Найголовніші правила українського правопису». Згодом правописні норми української мови за редакцією І. Огієнка були видані під назвою «Головніші правила українського правопису» та перевидані 1920 р.¹¹⁰. Ці правила «складені шляхом ретельного відбору найраціональнішого та найвідповіднішого з того, що на працювали українські орфографісти кінця XVIII – поч. XX ст.»¹¹¹.

Наступний правопис був укладений О. Синявським (1928). Користування цим правописом було дозволено майже на 5 років. Подальшою роботою щодо впорядкування правописів опікувалися працівники Інституту мовознавства АН УРСР, що потім затверджував уряд. Через кожні чотири роки їх перевидавали¹¹².

Щодо «Українського правопису» 1933 р., то найбільше зазнала змін орфографія запозичених слів. Так, згідно із цим правописом, було вилучено літеру *г*, що призвело тільки до плутанини, зокрема й щодо значення певних лексичних пар:

¹⁰⁹ Німчук В. В. Передне слово. *Історія українського правопису: XVI–XX століття*: хрест.; уп. В. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 2004. С. 13.

¹¹⁰ Огієнко І. Рідна мова; упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. С. 349–350.

¹¹¹ Німчук В. В. Передне слово. *Історія українського правопису: XVI–XX століття*: хрест.; уп. В. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 2004. С. 14–15.

¹¹² Див. про це: Шевельов Ю. В. О. О. Потєбня і стандарт української літературної мови. *Вибр. пр.*: у 2 кн. Кн. I. Мовознавство; упоряд. Л. Масенко. 2-ге вид. Київ: Вид. Дім «Києво-Могилян. Акад.», 2009. С. 499–500.

грати – *грати*, *гніт* – *гніт*. Виникло непорозуміння й під час передачі таких чужомовних букв і буквосполучень, як *ch*, *h*, *g*, адже *ch* передавали українським [x], *h* — українським [г], а замість *g* писали *г*. Однак, щоб наблизити українську графіку й орфографію до російської, для передачі цих трьох звуків мали слугувати (за російським зразком) *x* і *z*¹¹³. Крім того, грецьку літеру *tetu*, що за звучанням нагадувала щось середнє між українськими [т] та [ф], уже не вживали для передачі звуків у словах грецького походження, тому слова на зразок *етер* перейшли на російські форми, порівн.: *етер* – *эфір*, *Атени* – *Афіни* та ін. Цей правопис також передбачав усунення йотації голосних *a*, *y*, *o* (замість *іа*, *ю*, *йо*); заміну дифтонга *ав* на *ау*; було запроваджено вимову звука [в] як [ф] у певних випадках (за законами російської орфоєпії); м'яка вимова кінцевого [р], [ч] (перед голосними), [б], [п], [в], [м], [ф]; напружене вимовляння [и] та ще багато інших нововведень на зразок російських норм зазнали норми української мови¹¹⁴, що має тяглість до сьогодні. Українська вимова ще не очищена від чужорідного для неї впливу російської орфоєпії.

Наголосимо, що «Український правопис» 1945 року, як і 1960-го, — це фактично повторення «Українського правопису» 1933 року, хоч подача матеріалу була дещо змінена¹¹⁵.

¹¹³ Фаріон І. Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова: наук.-навч. вид. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. С. 30–43.

¹¹⁴ Див. про це: Там само. С. 30–43.

¹¹⁵ Див.: Данильчук Д. В. Український правопис: роздоріжжя і дороговкази: моногр.. Київ: Либідь, 2013. С. 63–65.

1990 рік знаменувався виходом у світ третього нового видання національного правопису. Спілка письменників України та Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка внесли певні зміни до цього правопису: “повернулась” літера *г*; було уніфіковано вживання апострофа; усунуто подвійне йотування в деяких словах іншомовного походження; уживання твердого *ж* і *ф* у словах французького походження; переставлено знак м'якості (від XIX ст. він стояв у кінці алфавіту, а зараз — між *ц* і *ю* — за російським аналогом та ін.); знак м'якшення раніше не був літерою, а власне знаком, проте згідно з новим правописом прирівнявся до всіх літер. Не всі погодились із цими змінами. Д. Данильчук писав: «Взагалі третє видання, як і слід було очікувати, не задовольнило ні “консерваторів”, ні “реформаторів”. Попри офіційні грифи Академії наук та Міністерства освіти частина українського суспільства не сприйняла новацій правопису, а не остаточно визначений його статус заохотив чималу кількість редакцій ЗМК і видавництв просто ігнорувати нові положення»¹¹⁶.

Отже, після проголошення незалежності України система української графіки та орфографії видозмінилася; 1993 р. було опубліковано “четверте” видання «Українського правопису», що перевидавалося без змін до 2019 року, коли з'явився Проект нового правопису. Без сумніву, мова — «живий організм, що перебуває в постійному русі, змінюється, до неї потрапляють запозичення з інших мов, причому деякі з них

¹¹⁶ Там само. С. 74.

сприймаються без змін, а деякі пристосовуються до власної фонетичної системи»¹¹⁷.

Останнє вдосконалення українського правопису відбулося в 2019 році (22 травня 2019 року його було затверджено), після проходження громадського обговорення.

Що ж засадничого в цьому новому українському правописі, які зміни відбулися?

Запропоновані зміни можна поділити на дві групи:

I. Абсолютні зміни в написанні слів, зокрема: (а) так само, як *ін'єкція*, *траєкторія*, *об'єкт* та інші лексеми з латинським коренем *-ject-*, слід писати *проєкт*, *проєкція*, крім того, з *є* відтепер пишемо *плеєр*, *конвеєр*, *фєєрверк*. Це цілком логічно і мотивовано тим, що звук [j] зазвичай передаємо відповідно до вимови іншомовного слова буквою *й*, а в складі звукосполучень [je], [ji], [ju], [ja] буквами *є*, *ї*, *ю*, *я*; для уніфікації *священник* слід писати, як *письменник* з двома *НН*; зміни стосуються написання складноскорочених слів (мішані та складові абрєвіатури) та похідних від них: *адмінресурс*, *Міносві ти*, *профспі лка*, *Святвєчїр*; прикметникові закінчення російських прїзвищ на *-ой* треба писати через *-ий*: *Донський*, *Крутий*, *Луговський*, *Трубецький*, але *Толстой*; (б) за новою редакцією **разом** слід писати: 1) деякі слова, що раніше вживалися з дефісом — *мінісукня*, *віце-президент*, *ексміністр*, *вебсайт*, а також 2) лексеми з першим іншомовним компонентом, що визначає кількісний вияв

¹¹⁷ Фіголь Н. М. Сучасні правописні дискусії. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2011. Вип. 22. С. 91–95.

чого-небудь: архі-, архи-, бліщ-, гіпер-, екстра-, макро-, максі, міді-, мікро-, міні-: *архіскладний, гіпермаркет, макроекономіка, мікрохвильі, мультимільйонер, преміумклас, супермаркет, топменеджер, топмодель*; 3) слова з першим іншомовним компонентом анти-, контр-, віще-, екс-, лейб-, обер-, штабс-, унтер: *антивірус, контрудар, віцепрем'єр, віцеконсул, ексчемпіон, ексміністр, експрезидент*; в) окремого написання (без дефіса) вимагають *пів хвилини, пів яблука, пів Києва*, але одним словом як цілісне поняття *півострів, півзахисник, півмісяць*: тобто, якщо *пів* у значенні “половина”, то тоді таке слово пишеться окремо;

II. *Варіантні доповнення* до чинної норми, зокрема:

а) слова іншомовного походження можуть писатися з **g** або **г** – *Вергілій і Вергілій, Георг і Георг, Гуллівер і Гуллівер*; б) у словах, що походять з давньогрецької й латинської мов, буквосполучення *ai* запропоновано передавати через **ав**: *автентичний, автобіографія, автомобіль, автор, авторитет, автохтон, лавра, Аврора, Мавеританія, Павло*, але в запозиченнях з давньогрецької мови, що мають стійку традицію передавання буквосполучення *ai* шляхом транслітерації як *au*, допускаються орфографічні варіанти: *аудієнція і авдієнція, аудиторія і авдиторія, лауреат і лавреат, пауза і павза, фауна і фавна*; в) буквосполучення *th* у словах грецького походження рекомендовано передавати буквою **т**: *аптека, астма, бібліотека, католицький, театр, теорія, Прометей, Таїсія, Теодор*, але в лексемах, узвичаєних в українській мові з **ф**,

допускається орфографічна варіантність на зразок: *ана́фема* і *ана́тема*, *дифіра́мб* і *дити́ра́мб*, *ефі́р* і *ете́р*, *ка́федра* і *кате́дра*, *логари́фм* і *логари́тм*, *міф*, *міфоло́гія* і *міт*, *мітоло́гія*, *Агата́нгел* і *Агафа́нгел*, *Афі́ни* і *Ате́ни*, *Борисфе́н* і *Бористе́н*, *Демосфе́н* і *Демосте́н*, *Ма́рфа* і *Ма́рта*, *Фесса́лія* і *Тесса́лія* та ін.; г) можливими стали варіантні форми **родового відмінка** іменників 3-ої відміни жіночого роду: *ра́дості* й *ра́дости*, *любо́ві* й *любо́ви*, *Бі́лорусі* й *Бі́лоруси*; г) можливість уживати літеру *и* на початку слова, наприклад, деякі слова мають варіанти з голосним *и*: *і́рій* **або** *і́рій*, *і́род* **або** *і́род* (дуже жорстока людина); е) впроваджується варіативне вживання в українській мові **фемінітивів**: їх можна утворювати за допомогою суфіксів *-к-*, *-иц-(я)*, *-ин-(я)*, *-ес-* та ін. від іменників чоловічого роду. Найуживанішим є суфікс *-к-*, оскільки він поєднуваний з різними типами основ: *авторка*, *дизайнерка*, *директорка*, *редакторка*, *співачка*, *студентка*, *фігуристка* та ін. Суфікс *-иц-(я)* приєднуємо насамперед до основ на *-ник*: *верстальниця*, *набірниця*, *пора́дниця* та *-ень: учениця*. Суфікс *-ин-(я)* сполучаємо з основами на *-ень*: *кравчиня*, *плавчиня*, *продавчиня*, на приголосний: *майстриня*, *філологиня*; *бойкиня*, *лемкиня*. Суфікс *-ес-* рідковживаний: *дияконеса*, *патронеса*, *поетеса*. **Але** припускаються і традиційні вживання.

Така широка варіативність, як бачимо, засвідчує, що правопис не є бездоганим і робота щодо його покращання повинна продовжуватися.

Чи має сучасний український правопис “національне обличчя”?

Правопис — це, як відомо, система норм і правил відтворення мови на письмі, певний «писаний кодекс, документ, де таку систему (точніше, найголовніші її особливості) подано у вигляді зводу правил»¹¹⁸. Однак, як видається, має рацію професор С. Дорошенко, коли наголошує, що «практика укладання “Українського правопису” доводить: правила орфографії не будуються на усталених нормах сучасної орфоєпії. Окремі з них мають бути спрямовані на попередження помилкових написань, зумовлених впливом поширеного в усному мовленні ненормативного проговорювання звуків чи слів. Вони стають корисними для тих мовців, які ще не набули навичок літературної мови»¹¹⁹. Справді, можна стверджувати, що дещо втрачено гармонійний взаємозв’язок між українськими звуками й буквами, указівка на який актуалізована в терміні графема, або звуко-буква. Українська мова, її норми потребують “перезавантаження”. Російська агресія відбилася і в «Українському правописі», що вже починають розуміти навіть учні середніх класів української школи. Нещодавно учениця 5-го класу запитала авторку цього тексту, для чого існує правило, у якому наголошується, що після губних (*б, п, в, м, ф*), шиплячих (*ж, ч, ш, щ*),

¹¹⁸ Данильчук Д. В. Український правопис: роздоріжжя і дороговкази: моногр. Київ: Либідь, 2013. С. 15.

¹¹⁹ Дорошенко С. І. Чинний «Український правопис» потребує допрацювання. *Наукові простори*: вибр. пр. Харків: Нове слово, 2009. С. 228.

задньоязикових (*з, к, х, г*) та *р* у кінці слів не слід писати *ь*. Школярку зацікавило, як можна в словах *стен, ніч* чи *цар* поставити м'який знак? І, справді, як?

Добре, що молоде покоління відчуває рідну мову, своєрідність її графемної й фонетичної системи. Однак виникає цілком слушне питання, для чого в «Українському правописі», регламентовано правила з урахуванням чинника впливу російської мови, відповідність законам її орфоєпії, адже саме в російській мові маємо *стенъ, ночь, царь*. Такі правила потрібні лише для тих мовців, для яких російська мова є рідною, а не для української мовної особистості. Чому подібні правила до цього часу містяться в «Українському правописі» і збивають з пантелику носіїв української мови, насамперед молодих, що мають підвищене відчуття прагматики, вимагають мотивації, пояснення всього, що їх оточує, зокрема й орфографічних правил, які, на їхню слушну думку, неактуальні? Вони вимагають «перезавантаження» української мови на рівні системи її норм — орфографічних, орфоєпічних, лексико-семантичних, граматичних, стилістичних, комунікативних¹²⁰.

Те саме стосується й правила щодо відсутності написання *ь* після *н* перед шиплячими та суфіксами *-ський, -ство* (*гребінчик, Уманицина, панство, українська*). Але це правило мотивовано впливом польської мови, адже в польській мові

¹²⁰ Див. докладніше: Космеда Т. А. Вектор формування нових мовних і комунікативних норм в українському дискурсивному просторі. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2016. Вип. 43. С. 43.

маємо пом'якшену вимову *h* у названих позиціях — у польській мові вживається *ń* (м'яке *h*), що відбито на письмі, порівн.: *Państwo, ukraińska*.

Історія становлення української графіки, українського правопису ускладнена іншомовними впливами, «навіть чи є у світі ще хоч один народ, якому чужі правителі або політичні партії наказували, як писати його мовою»¹²¹, навіть, чи ще в якійсь країні було стільки заборон на використання мови, її графіки, що, безперечно, сповільнювало процес розвитку й системи правил орфографії і лінгвографії як теоретичної науки загалом.

Тому український правопис і повинен удосконалюватися, що й спостерігаємо в часи становлення української самостійності.

Отже, “азбучні” та “орфографічні війни” тривають. Українська графіка, система алфавіту містять проблемні моменти, що, як бачимо, мотивовані історичними чинниками, насамперед іншомовними впливами, утручанням у нормування, регламентацію української графіки й орфографії з метою знищення національної своєрідності. Ці проблеми є не новими, однак нова ситуація актуалізує старі проблеми, які досі нелегко вирішити. Проте однозначним є те, що українська графіка, орфографія, орфоепія повинні репрезентувати своє “національне обличчя”.

¹²¹ Німчук В. В. Переднє слово. *Історія українського правопису: XVI–XX століття*: хрест.; упор. В. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 2004. С. 5.

Сучасна німецька дослідниця А. Штекенброк наголошує: «Рідна мова сама собою творить історію своїх носіїв: кожне її слово, кожна буква й кожний звук — це свідчення “глибинної сутності”, “давньої історії”, “величі”, “розуму”, “морального начала”, “духовності” й “душевності” людей, які розмовляють цією мовою»¹²². І це абсолютно слушно.

Літери алфавіту, звуко-букви, графеми як основні одиниці лінгвографії, графіки (графетики) виконують, як і всі інші мовні знаки, функцію символу, передусім і такого, через який можна здійснювати “національну мобілізацію” (А. Штекенброк). Вони мають значний ідеологічний й емоційний вплив на носіїв мови. Крім того, графемні та графічні знаки можуть моделювати систему прагматичних смислів. Це знаки відповідної лінгвокультури, що виражають “дух” кожної конкретної мови, адже “форма” є, як зауважувалося, опозитивним корелятом до “змісту”. Зовнішня форма мовних одиниць у різних мовах не збігається, точніше, може збігатися частково, що простежуємо і в споріднених мовах.

Звуко-букви (графемеми) належать до словотвірного матеріалу української мови, оскільки їх використовують для номінативної техніки, творення нових слів, зокрема різних типів абrevіатур, прагматонімів, термінів. Крім того, вони, як

¹²² Штекенброк А. Лингвонационализм. Языковая рефлексия как посредник коллективной самоидентификации в Германии (1617–1945) (выдержки из книги). *От лингвистики к мифу: Лингвистическая культурология в поисках «этнической семантики»*: сб. статей; сост. А. В. Павлова. СПб.: Антология, 2013. С. 62–94.

і назви інших графічних засобів, стали базою творення частини українського ономастикону, усталених виразів української лінгвокультури, що переконливо ілюструє їхній номінативний та прагматичний потенціал.

Українська лінгвографія має чимало проблем, які потрібно описувати, усвідомлювати й розв'язувати.

Науково-популярне видання

Тетяна Космеда

**“ДУХ” ЛІТЕРИ, АБО БУКВА —
ПЕРШОЕЛЕМЕНТ ЛІНГВОКУЛЬТУРИ**

**Загальна редакція ректора Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка
професора Сергія Копилова**

Автор ідеї відкритих лекцій Олег Рарицький

Відповідальний редактор Борис Коваленко

Підписано до друку 08.10.2020 р.

Формат 70x100/32.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 3,41.

Наклад 100 прим. Зам. 654.

Віддруковано ТОВ «Друкарня «Рута»
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)

м. Кам'янець-Подільський, вул. Руслана Коношенка, 1
тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net